

2013/1 Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Brood & Rozen 2013/1 jaargang 18

EDITO

- 2 Paule Verbruggen

BIJDRAGEN

- 5 Kim Christiaens, Diplomatie, activisme en effectieve solidariteit. Een nieuw perspectief op de mobilisatie voor Vietnam (1960-1975)
- 29 Patricia Van den Eeckhout, Allen daarheen! Koks en kelners op de Wereldtentoonstelling van 1913 in Gent

OPGEMERKT

- 53 Rui Afonso, Aristides de Sousa Mendes en de redding van de Europese vluchtelingen

COLLECTIE

- 72 Paule Verbruggen, 100 jaar Vooruit: reclame in de cinema
- 78 Rik De Coninck, Het archief van Mark Laquière
- 81 Rik De Coninck, Het archief van Arbeid & Milieu

RECENSIES

- 82 Joeri Januarius, GIE VAN DEN BERGHE, Kijken zonder zien. Omgaan met historische foto's
- 85 Joey De Keyser, EVA SCHANDEVYL, Tussen revolutie en conformisme. Het engagement en de netwerken van linkse intellectuelen in België 1918-1956

ISSN: 1370-7477

BELGIE-BELGIQUE
P.P.-P.B.
9000 GENT
BC 27261

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis heeft ernaar gestreefd de wettelijke voorschriften inzake het copyright toe te passen. Wie desondanks meent recht te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich te wenden tot Paule Verbruggen, Amsab-ISG vzw, Bagattenstraat 174, 9000 Gent.

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend voor het beheer van uw *Brood & Rozen*-abonnement en om u te informeren omtrent zijn werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. De Wet Verwerking Persoonsgegevens kent u het recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met Paule Verbruggen.

De artikels in de rubriek *Bijdragen* worden onderworpen aan peer review.

Brood & Rozen is opgenomen in de lijst van het Vlaams Academisch Bibliografisch Bestand voor de Sociale en Humane Wetenschappen.

2013/1 Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

UITGEVER

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw

Directeur: Geert Van Goethem

Voorzitter: Frank Beke

REDACTIE

Hoofredactie: Paule Verbruggen

Eindredactie: Servaas Lateur

Kernredactie: Herman Balthazar, Rita Calcoen, Piet

Creve, Servaas Lateur, Hendrik Ollivier, Luc Peiren,

Wouter Steenhaut, Geert Van Goethem, Paule

Verbruggen, Martine Vermandere, Donald Weber

Redactieraad: Hendrik Defoort (UGent), Gita Deneckere (UGent), Henk de Smaele (UA), Maria De Waele (STAM), Marc Jacobs (FARO), Anne Morelli (ULB), Patrick Pasture (KU Leuven), Bob Reinalda (Radboud Universiteit Nijmegen), Marc Reynebeau (De Standaard), Sven Steffens (Gemeentelijk Museum Sint-Jans-Molenbeek), Patricia Van den Eeckhout (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Maarten Van Ginderachter (UA), Guy Vanthemsche (VUB), Karel Velle (Algemeen Rijksarchief), Christophe Verbruggen (UGent)

REDACTIEADRES

Paule Verbruggen, Bagattenstraat 174, 9000 Gent

Tel.: +32 (0)9 224 00 79 - Fax: +32 (0)9 233 67 11

E-mail: broodenrozen@amsab.be

www.broodenrozen.be

VORMGEVING

Patricia Rau

DIGITALE BEELDBEWERKING

Geert Bonne

BEELDREDACTIE

Rita Calcoen, Rik De Coninck, Guy Dupont, Bert Govaerts,

Patricia Quaghebeur, António Moncada de Sousa Mendes,

Patricia Van den Eeckhout, Paule Verbruggen

DRUK

NewGoff, Kaleweg 5, 9030 Mariakerke (Gent)

COVER

Badge voor solidariteit met Vietnam. (Amsab-ISG, Gent)

BINNENKANT COVER

Figuur uit een glasplaat met reclame van de coöperatie

Vooruit. (Amsab-ISG, Gent)

EDITO

‘Als historici en het – ietwat oudere – publiek de vraag krijgen waaraan ze denken bij de mobilisatie tegen de oorlog in Vietnam, dan noemen de meesten waarschijnlijk de massale antioorlogsdemonstraties van studenten en jongeren’, zo begint Kim Christiaens zijn bijdrage in dit nummer. In zijn betoog weerlegt hij die perceptie en toont hij aan dat de mobilisatie voor Vietnam in de jaren 1960 en 1970 eerder werd gedragen door een vrij beperkte kring van relatief oudere mensen, die vooral verbonden waren met de communistische partij. Zij speelden de sleutelrol en wisten een breed scala aan groepen te mobiliseren. Het meest innovatieve van deze studie is dat ze het taboe doorbreekt over de rol van Vietnamese diplomaten bij het ontstaan en de werking van de solidariteitsbewegingen met Vietnam.

Patricia Van den Eeckhout verrast met een stuk over de koks, kelners en maîtres d’hôtel tijdens de Wereldtentoonstelling van 1913 in Gent. Een expo van dat formaat trok een massa toeristen aan en lokte ook heel wat horecapersoneel naar Gent. Het ging hen echter niet altijd voor de wind. Vaak wierven hotel- en restaurantuitbaters te veel horecapersoneel aan, dat ze dan gewoon weer wandelen stuurden. Op basis van de klachtendossiers van het gedupeerde personeel komt de auteur tot de conclusie dat er bij de compensaties die werden toegekend naar aanleiding van een onterecht ontslag, een duidelijk onderscheid was tussen wie als bediende of als arbeider werd beschouwd – ten nadele van die laatste uiteraard. Niets nieuws onder de zon dus.

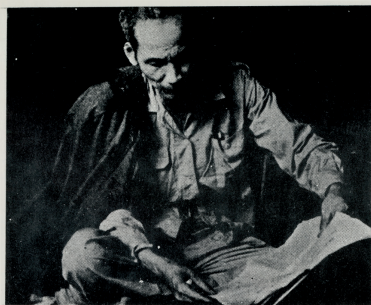
Via Bert Govaerts kregen we een opmerkelijk stuk van de Portugese biograaf Rui Afonso. Hij vertelt het verhaal van Aristides de Sousa Mendes, een diplomaat die een tijdje consul was in België maar in 1938 ‘gedegradeerd’ werd tot consul in Bordeaux. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog reikte hij duizenden visa uit aan vluchtelingen, onder wie veel Joden, die via Portugal weg probeerden te raken van het Europese vasteland. Dat hij daarmee de strenge richtlijnen van dictator Salazar negeerde, kwam hem na de oorlog duur te staan.

En dan is er natuurlijk het hoofdstukje Vooruit. Dit jaar viert heel Gent de honderdste verjaardag van het Feestlokaal. Als hét bewaarhuis van het rijke erfgoed van Vooruit is Amsab-ISG een actieve partner in het project. We brengen er de sfeer al in met een selectie uit de glasplaten met reclame voor de coöperatie Vooruit die in de cinema van het Feestlokaal werden geprojecteerd.

Archivaris Rik De Coninck stelt twee nieuw verwerkte archieven voor: dat van Marc Laquière, die grenzen verlegde op het gebied van onderwijs en antiracisme, en dat van Arbeid & Milieu, een samenwerkingsverband tussen de milieubeweging en de vakbonden dat streeft naar een sociaal en ecologisch verantwoorde samenleving.

We sluiten af met twee boekbesprekingen: Joeri Januarius las *Kijken zonder zien* van Gie van den Berghe, een boeiend werk over omgaan met historische foto’s. Joey De Keyser bespreekt de uitgave van het herwerkte doctoraal proefschrift van Eva Schandevyl, over het engagement en de netwerken van linkse intellectuelen in België tussen 1918 en 1956.

Paule Verbruggen

1939 OPRICHTING VIET MINH

Oprichting van de Viet Minh (Bond voor de Onafhankelijkheid van Vietnam) waarin verschillende organisaties en groepingen worden gebundeld tot een breed front onder leiding van Ho Chi Minh; versterkte politieke acties tegen de Franse koloniale overheersers. Boven: Ho Chi Minh.

1946 BEGIN FRANSE MILITAIRE AKTIES

Ondanks erkenning door Frankrijk van Vietnam als vrije staat (onderhandelingen met Ho Chi Minh in Parijs) pogingen van de Fransen om hun posities in Vietnam terug te winnen. In november: bombardement op Hai Phong door Franse marine, weldra gevolgd door bestorming grote steden. Hernieuwing gewapende strijd tegen Franse imperialisme. Boven: Ho Chi Minh in Parijs.

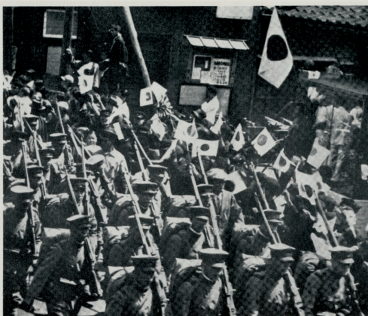
1960 OPRICHTING BEVRIJDINGSFRONT

Oprichting Nationaal Bevrijdingsfront van Zuid-Vietnam (FNL) onder voorzitterschap van Nguyen Huu Tho. Snelle bevrijding van grote delen platteland. Boven: Nguyen Huu Tho spreekt oprichtingscongres FNL toe.

1968 TET-OFFENSIEF STOPZETTING BOMBARDEMENTEN

Groot offensief FNL: bevrijding van vele steden, Amerikanen gedwongen zich op de grotere bases terug te trekken. Onder druk van het Tet-offensief en wereldomspannende protestbeweging: stopzetting bombardementen en aanvang Parijs vredesbesprekingen. Oprichting voorlopige revolutionaire regering in Zuid-Vietnam. Boven: VS-troepen vechten huis aan huis bij slag om Hue.

1940 JAPANESE LEGER BEZET INDO-CHINA

Het Japanse leger bezet Indo-China. Het Frans koloniale bestuur komt tot samenwerking met de Japanse bezetters. De Viet Minh gaat over tot de gewapende strijd; weldra zijn grote delen van Vietnam bevrijd.

1954 DIEN BIEN PHOE GENEEFSE CONFERENTIE

Franse leger verpletterd bij Dien Bien Phoe door bevrijdingsleger onder Vo Nguyen Giap. Massa-acties in Frankrijk. Conferentie van Genève: akkoord tussen Frankrijk en Vietnam, met als belangrijkste punten:

- tijdelijke grenslijn tussen noorden en zuiden van Vietnam
 - algemene verkiezingen in 1956 ten einde Vietnam te herenigen
 - stopzetting oorlogshandelingen
 - geen aanvoer van troepen en wapens
- Delegatie VS weigert uitvoering akkoorden te garanderen; Eisenhower meekt later op, dat verkiezingen in heel Vietnam tot grote overwinning Viet Minh zou leiden. Boven: bevrijdingsvlag geplant op de vesting Dien Bien Phoe.

1962 'SPECIAL WAR'

Onder Kennedy: oprichting van Military Command in Saigon, voor efficiëntere begeleiding van de reeds ingezette "special war". Boven: Gen. Harkins, opperbevelhebber VS-strijdkrachten, inspecteert marionetten-eenheid.

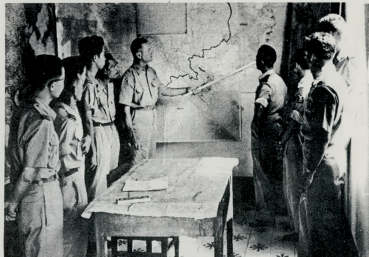
1970 CAMBODJA: EEN MILITAIRE NEDERLAAG

Na coup tegen Sihanouk Amerikaanse-Zuidvietnamese inval in Cambodja; militaire nederlaag tegen Cambodjane bevrijdingsbeweging, massaal protest in het westen; terugtrekking Amerikaanse troepen. Boven: Amerikaanse soldaten op de vlucht in Cambodja.

1945 JAPANESE KAPITULATIE: UITROEPING REPUBLIEK VIETNAM

Japanse leger gedwongen tot kapitulatie. Het feitelijke bestuur volledig in handen van de Viet Minh (Augustus-revolutie); uitroeping door Ho Chi Minh van de Democratische Republiek Vietnam.

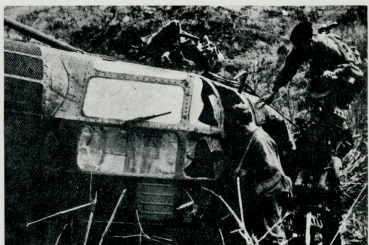
1956 TERREUR MET TOENEMENDE AMERIKAANSE STEUN

Uitvaardiging door marionettenreger van wet op de openbare veiligheid in Zuid-Vietnam: op grote schaal arrestatie en liquidatie van vrijheidsstrijders. Inmiddels: ondanks Geneefse akkoorden toenemende militaire steun (wapens, adviseurs) van VS aan dictator Diem. Ondanks herhaalde verzoeken van Dem. Rep. Vietnam middel der verkiezingen ter voorkoming van verkiezingsoverwinning Viet Minh. Algemene toename van verzet. Boven: VS-kolonel adviseert Vietnamese officieren in 1955.

1964 TONKIN: BEGIN 'BEPERKTE OORLOG'

Tonkin-incident voor de kust van Dem. Rep. Vietnam en begin van de "beperkte oorlog". Snelle opbouw van Amerikaanse troepenmacht (600.000 in 1968). Mislukking van militaire plannen: geen zogenaamde "pacificatie" van platteland, geen uitschakeling leger van FNL. Boven: VS-mariniërs landen bij Da Nang.

1971 INVAL IN LAOS MISLUKT

Inval in Laos: pogingen om Ho Chi Minh-route af te snijden mislukken door verpletterende nederlaag, toegebracht door Pathet Lao. Ondanks zog. "Vietnamisering": intensivering van de oorlog; volledige demoralisatie Amerikaanse troepen (drugs, zelfverwondingen). Vergeldingsacties, waaronder bombardementen op Dem. Rep. Vietnam. Amerikaanse weigering in te gaan op vredesinitiatief van voorlopige revolutionaire regering. Boven: Amerikaanse helikopter, neergeschoten boven Laos.

Verantw., Uitgaven MILIO Justitiestraat 4/6D Antwerpen

Diplomatie, activisme en effectieve solidariteit

Een nieuw perspectief op de mobilisatie voor Vietnam (1960-1975)

Als historici en het – ietwat oudere – publiek de vraag krijgen waaraan ze denken bij de mobilisatie tegen de oorlog in Vietnam, dan noemen de meesten waarschijnlijk de massale antioorlogsdemonstraties van studenten en jongeren. Dat is een logisch antwoord: van al het activisme rond Vietnam eind jaren 1960 en begin jaren 1970 sprongen die demonstraties het meest in het oog. De mobilisatie was echter veel complexer. Waar traditionele studies studenten en nieuwlinks als de voornaamste protagonisten beschouwen, toont dit onderzoek aan dat de mobilisering in belangrijke mate gedragen werd door actoren die in de jaren 1960 allesbehalve nieuw of jong waren. Onder andere de traditionele communistische partij speelde een belangrijke rol in de organisatie van acties, en de antioorlogsprotesten werden sterk gedragen door groepen die de Vietnamese zijde in het conflict kozen. Het meest innovatieve van deze studie is dat ze het taboe probeert te doorbreken over de rol van Vietnamese diplomaten bij het ontstaan en de werking van solidariteitsbewegingen.

Tussen 1960 en 1980 bloeide de solidariteit in West-Europa met zogenaamde nationale bevrijdingsbewegingen en revolutionaire regimes in de derde wereld. Er ontstonden comités rond een scala van landen en kwesties, denk maar aan die voor Algerije of Vietnam in de jaren 1960 of aan de steun voor de Chileense oppositie tegen Pinochet in de jaren 1970. Tot op vandaag kreeg vooral het werk van activisten in de

◀ Affiche met de geschiedenis van het Vietnamese conflict, uitgegeven door Milio Antwerpen in 1972. (Amsab-ISG, Gent)

‘eerste wereld’ de meeste wetenschappelijke aandacht. Onderzoekers beschouwden hen als de spilfiguren en legden vooral hun drijfveren onder de loep. De aandacht voor de rol van actoren uit de derde wereld bij het ontstaan en de ontwikkeling van die solidariteitsbewegingen was veel schaarser. Een gedeeltelijke verklaring daarvoor is dat de geschiedschrijving van de sociale bewegingen in West-Europa tot stand kwam los van die van revolutionaire bewegingen en regeringen in de derde wereld. Anderzijds speelde ook de Koude Oorlog een rol. Solidariteitsbewegingen met communistisch geïnspireerde opstanden, bewegingen en regimes in de derde wereld werden door opponenten onmiddellijk afgeschilderd als politieke organisaties die op de frontlijn van de Koude Oorlog opereerden en misleid en gemanipuleerd werden door het internationale communisme.¹ Historici en sociale wetenschappers – vaak voormalige activisten – hebben van de weeromstuit die beweringen als waardeloos bestempeld en verwaarloosd in de vele monografieën die in de jaren 1980 en 1990 over de solidariteitsbewegingen verschenen. Ze legden de nadruk op het spontane en endogene karakter ervan. De leden van die bewegingen waren gewone mensen die er hun idealen voor een betere wereld gestalte gaven volgens het adagium ‘think global, act local’. Vanzelfsprekend is het verkeerd te beweren dat de duizenden mensen die wereldwijd hun solidariteit met het Vietnamese volk uitschreeuwden of stickers voor Nicaragua of Chili verkochten, dat slechts deden op bevel van strategen in Hanoi, Managua of andere communistische hoofdkwartieren. Maar dat wil niet zeggen dat die buitenlandse regimes geen betrokken partij waren.

De schaarse aandacht voor actoren uit de derde wereld en de eenzijdige beeldvorming over solidariteitsbewegingen, hebben wel het denken over die bewegingen sterk beïnvloed. Om te beginnen wordt solidariteit met de derde wereld vanuit dat perspectief gereduceerd tot een soort ‘mentale connectie’. Ze wordt vaak ook opgevat als eenrichtingsverkeer tussen hen die oproepen om steun te verlenen en hen die steun ontvangen. Daarom is het relevant om de rol van de actoren in de derde wereld te onderzoeken, niet alleen omdat dat tot nu toe niet is gebeurd, maar ook omdat het gaat over de essentie van solidariteit met de derde wereld.

Met deze studie willen we een licht werpen op de rol van actoren uit de derde wereld bij het ontstaan en de ontwikkeling van solidariteitsbewegingen in de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970. We nemen daarbij de Belgische mobilisatie tegen de oorlog in Vietnam als voorbeeld. Want zoals in andere West-Europese landen, bracht die kwestie een ongeziene, massale en duurzame golf van solidariteit met de derde wereld op gang. In de jaren 1970 en 1980 gold de solidariteit met Vietnam als model voor die met andere landen, zoals Chili en Nicaragua. Door de focus op één land kunnen we de concrete interactie tussen actoren uit de derde wereld en activisten in kaart brengen. Daarbij willen we allermint de indruk wekken dat de solidariteit een omgekeerd eenrichtingsverkeer inhield tussen actoren uit de derde wereld die de eerste aanzet gaven en de ontvangers in de eerste wereld. Integendeel, het solidariteitsconcept in deze studie is er een van tweerichtingsverkeer, van wezenlijke interactie tussen actoren uit de derde wereld en activisten in de eerste wereld.

Vietnam komt naar West-Europa

In 1954 hadden de vredesakkoorden van Genève een voorlopig einde gesteld aan de oorlog in Vietnam tussen de Franse kolonisator en Vietnamese bevrijdingsbewegingen. Die laatste hadden onder leiding van Ho Chi Minh grote delen van het land bevrijd van het koloniale gezag en een onafhankelijke communistische staat uitgeroepen: de Democratische Republiek Vietnam. Als gevolg van het vredesverdrag werd Vietnam langs de zeventiende breedtegraad verdeeld in een communistisch Noord-Vietnam en een door Frankrijk en de Verenigde Staten gesteund regime in Zuid-Vietnam. De bewindvoerders in Zuid-Vietnam, vanuit de hoofdstad Saigon geleid door dictator Ngo Dinh Diem, waren echter onpopulair en kregen snel te kampen met oppositie. Onder de discrete leiding van Noord-Vietnam richtten Zuid-Vietnamese revolutionairen in december 1960 het Nationaal Bevrijdingsfront van Zuid-Vietnam op. Dat wilde via politieke en militaire strijd een einde maken aan de ‘marionettenregering’ in de handen van de Verenigde Staten en streefde de hereniging van Noord- en Zuid-Vietnam in één communistische staat na.²

In eigen land zocht het Bevrijdingsfront bij brede lagen van de bevolking en diverse organisaties steun voor zijn tienpuntenprogramma. De strijd tegen het regime in Zuid-Vietnam kreeg echter ook een belangrijk verlengstuk op internationaal niveau. Door die te presenteren als onderdeel van de wereldwijde strijd tegen kolonialisme en imperialisme, profileerden de Zuid-Vietnamese communisten zich als bondgenoten van andere nationale bevrijdingsbewegingen en revolutionaire en socialistische regimes. Met de hulp van Noord-Vietnam ontwikkelde het Bevrijdingsfront een buitenlandbeleid waarbij het diplomatieke inspanningen deed om als een legitieme verzetsbeweging erkend en gesteund te worden. Via internationale erkenning hoopte het de druk op de VS te vergroten om hun politieke en militaire steun aan Zuid-Vietnam terug te draaien. Om erkenning te krijgen, moest het Bevrijdingsfront aantonen dat het opereerde als een zelfstandige bevrijdingsbeweging die het Zuid-Vietnamese volk vertegenwoordigde en een alternatief was voor de regering in Saigon.³ Het beweerde dat het niet het knechtje was van het regime in Hanoi, maar het maakte toch gebruik van Noord-Vietnamese kanalen en scenario's om zijn internationaal prestige op te krikken.

Aanvankelijk zocht het Bevrijdingsfront vooral toenadering tot de communistische wereld en de zogenaamde niet-gebonden landen.⁴ Vanaf 1962 richtte het permanente vertegenwoordigingen op in landen zoals Cuba, Algerije, Indonesië en de Duitse Democratische Republiek. Tegelijk wilde Nguyen Van Hieu, de secretaris-generaal van het Bevrijdingsfront, via buitenlandse reizen goodwill kweken. Vanaf 1964 richtte het Bevrijdingsfront zijn diplomatieke inspanningen ook op West-Europa en de westerse publieke opinie. Het zag de vredesmanifestaties in de VS en West-Europa, zoals de anti-atoommarsen, als een vruchtbare voedingsbodem om solidariteit aan te wakkeren en de druk op de Amerikaanse bewindslieden op te voeren.⁵ Vietnamese diplomaten in Praag en Oost-Berlijn maakten gebruik van de uitstekende contacten van de Wereldvrede Raad. Dat was een internationale communistische vredesbeweging die in 1948-1950 was opgericht als onderdeel van de

politiek van de Sovjet-Unie om zich als vreedzame kracht te profileren en zo ook toegang te krijgen tot West-Europese samenlevingen. Dankzij de steun van de West-Europese communistische partijen beschikte de Wereldvrede Raad over een fijnmazig netwerk van afdelingen in Europa. Tegelijk rekruteerde de raad ook heel wat leden in de derde wereld. Afgevaardigden van de Zuid- en Noord-Vietnamese vredesbewegingen legden op fora en conferenties van de Wereldvrede Raad verklaringen af over de situatie in Vietnam en riepen op tot solidariteit. Zo fungeerde de Wereldvrede Raad als een ontmoetingsplaats tussen Vietnamese en West-Europese delegaties.⁶

Het Bevrijdingsfront en Noord-Vietnam probeerden ook op andere manieren de West-Europese publieke opinie voor zich te winnen.⁷ Aangezien klassieke diplomatieke kanalen in West-Europa weinig bruikbaar waren, verspreidden ze bijvoorbeeld Engelstalige en Franstalige propaganda, zoals het weekblad *South Vietnam in Struggle*. Ze organiseerden bijeenkomsten en persconferenties en riepen op om solidariteitscomités op te richten. De diplomatieke post van Noord-Vietnam in Parijs coördineerde de activiteiten. Onder leiding van de Noord-Vietnamese diplomaat Mai Van Bo was die vanaf 1961 een ontmoetingsplaats voor Noord- en Zuid-Vietnamese diplomaten en West-Europese activisten, die werden uitgenodigd om te discussiëren over wat er gedaan kon worden om de Amerikaanse oorlog in Vietnam te beëindigen.

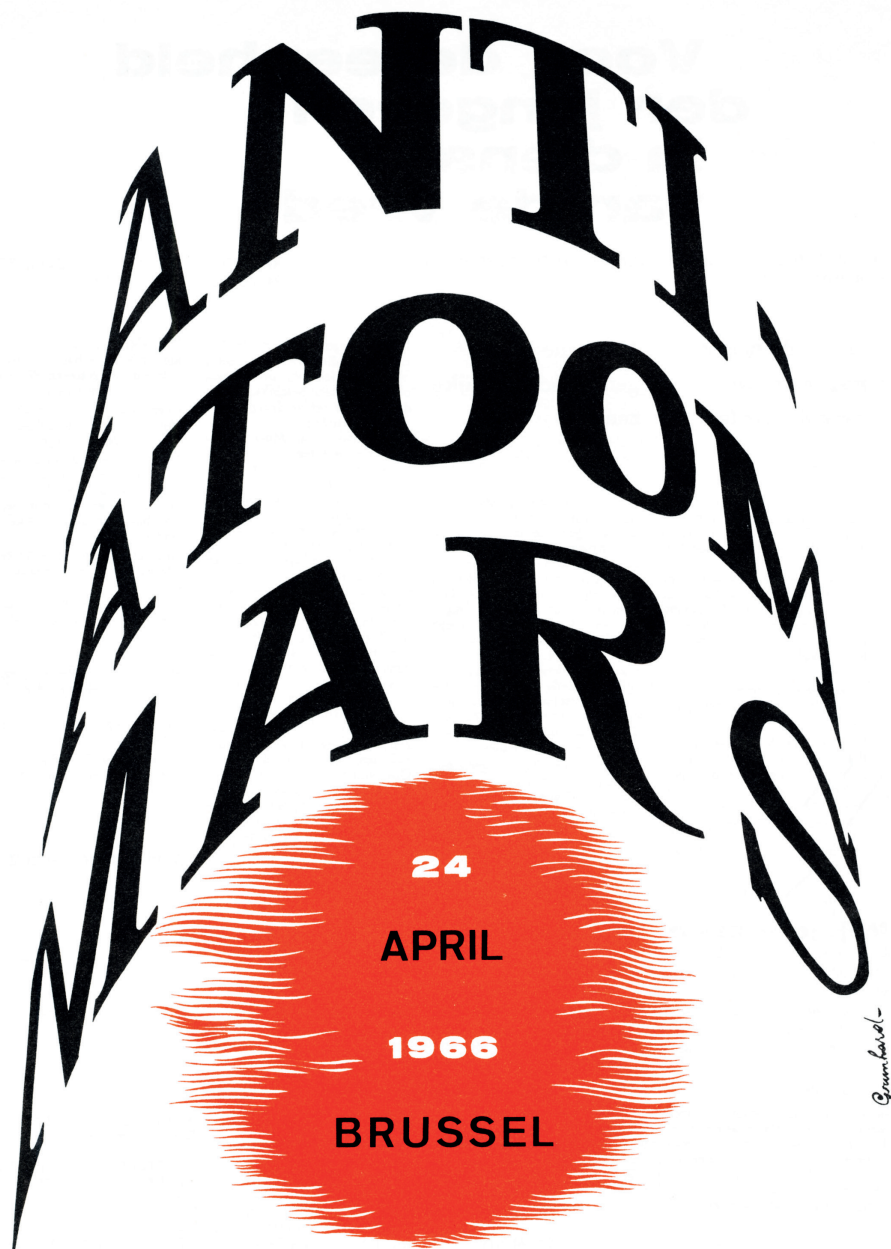
De drijfveer voor de Vietnamese diplomatieke inspanningen om toegang te krijgen tot West-Europa werd ‘volksdiplomatie’ genoemd: geijkt door Ho Chi Minh zelf, draaide dat concept rond de idee dat steun genereren bij de internationale publieke opinie een belangrijk wapen was om het buitenlandbeleid van regeringen te beïnvloeden.⁸ Om te slagen, trachtten Vietnamese diplomaten hun boodschap te verpakken in termen en concepten die moesten aanslaan bij de Westerse publieke opinie. Het Bevrijdingsfront presenteerde zich als een ‘vredelievende kracht’ en trok vergelijkingen tussen het Amerikaanse militaire optreden in Vietnam – dat vanaf 1964 dramatisch escaleerde – en de misdaden van nazi-Duitsland in Europa enkele decennia eerder.⁹

Weerklank in België

De Vietnamese inspanningen om de publieke opinie in West-Europa voor zich te winnen, vonden inderdaad weerklank. De Wereldvrede Raad had daar een sleutelrol in. Ook in België zorgde die ervoor dat het Bevrijdingsfront bekend raakte bij een bepaald nichepubliek: de eerste solidariteit met het Bevrijdingsfront en het eerste protest tegen de oorlog in Vietnam kwamen van organisaties en personen gelinkt aan de Wereldvrede Raad. Aangezien China al in een vroeg stadium steun verleende aan het Bevrijdingsfront en Noord-Korea, is het niet verwonderlijk dat

Affiche met een oproep voor de antiatoommars van 24 april 1966. Die manifestaties waren een vruchtbare voedingsbodem om de solidariteit met Vietnam aan te wakkeren.
Ontwerp: Salomon Grunhard (Amsab-ISG, Gent)

VERANTW. UITG. : VVS. COUDENBERG 68. BRUSSEL - VRIJ VAN ZEGEL

VOOR DE EENHEID DER JONGEREN
IN DIENST VAN DE VREDE

vertrek 14 u.
Bastenakenplaats
Koekelberg

Sticker en badges voor solidariteit met Vietnam. (Amsab-ISG, Gent)

de pro-Chinese communistische partij van België als eerste haar solidariteit met Vietnam betuigde. De partij werd in 1963 opgericht door Jacques Grippa, een voormalig leider van het communistische verzet, nadat het tot een openlijke breuk was gekomen tussen de pro-Chinese en pro-Russische stromingen in de klassieke Kommunistische Partij van België.¹⁰ De ideologische agenda ervan sloot nauw aan bij die van het Bevrijdingsfront. Ze hekelde vooral de opkomende wereldorde en de dominantie daarvan door de Sovjet-Unie en de vs.¹¹ In februari 1965 richtte de partij van Grippa het Belgisch Comité voor Solidariteit met het Zuid-Vietnamese Volk op.¹² Daarmee deed ze wat het presidium van de Wereldvredestraad in december 1964 in Berlijn had gevraagd: nationale solidariteitscomités stichten om de oppositie tegen de Amerikaanse imperialistische agressie te organiseren.¹³ Het Comité werd officieel opgericht in Brussel door Antoine Allard, afgevaardigde van de partij van Grippa bij de Wereldvredestraad.¹⁴

Hoewel het Comité voor Solidariteit met het Volk van Zuid-Vietnam officieel werd beschouwd als de Belgische tak van een wereldwijde solidariteitsbeweging met het Bevrijdingsfront, was het toch vooral een instrument van één bepaalde politieke partij. De banden met de Wereldvredestraad vielen bovendien al halfweg 1965 weg, toen de leiding van de raad het aantal pro-Chinese afdelingen trachtte te beperken en Allard ontslag nam.¹⁵ De contacten met het Noord-Vietnamese Vredescomité bleven echter. Leden van het Belgisch comité konden verder actie voeren dankzij de middelen die het Noord-Vietnamese comité daarvoor aanreikte. Het ging onder meer om informatie, documentatie, films, boeken en weekbladen.¹⁶ Die informatie bood een welkom tegengewicht voor de 'Amerikaanse propaganda' in de mainstream media, die de activisten allerm minst konden smaken.¹⁷ Via hetzelfde netwerk werd er ook geld doorgesluisd naar het Noord-Vietnamese Vredescomité. Morele en politieke solidariteit met het Bevrijdingsfront kreeg op die manier een concreet verlengstuk. Toch verloor het Belgisch comité na 1965 steeds meer invloed, niet alleen door de nauwe banden met de partij van Grippa, maar ook door het optreden van de klassieke Kommunistische Partij van België (KPB).

Door de terughoudendheid van de Sovjet-Unie tegenover de Vietnamese communisten, was de KPB aanvankelijk sceptisch over solidariteitsacties voor het Bevrijdingsfront. Maar toen de Sovjet-Unie eind 1964 toenadering zocht tot het Zuid-Vietnamese Bevrijdingsfront en tot Noord-Vietnam, was ook de KPB meer bereid om actie te voeren. Vanaf begin 1965 mobiliseerde ze vaker tegen de oorlog in Vietnam. Afgevaardigden van de Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede, een communistische vredesbeweging opgericht in 1949, zaten bijvoorbeeld op de eerste rij toen Vietnamese communisten het woord namen op bijeenkomsten van de Wereldvredesraad.

Niet dat de aarzelingen meteen van de baan waren. De KPB bleef verdeeld over de kwestie, omdat zij en de Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede vanaf eind jaren 1950 voorstander waren van de ontspanningspolitiek. Met succes overigens, want die koers had ervoor gezorgd dat ze uit het isolement traden en in de strijd voor vrede en ontwapening samenwerkten met groepen van uiteenlopende ideologische signatuur. In die campagnes, die vanaf het begin van de jaren 1960 deels onder impuls van de Wereldvredesraad op gang kwamen, nam de Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede het voortouw. Ze lag mee aan de basis van talloze lokale comités tegen atoomwapens. Ook veel jongerenbewegingen voelden zich aangesproken en duizenden mensen trokken jaarlijks de straat op voor de anti-atoommarsen. Uitgesproken steun voor het Bevrijdingsfront kon die positie hypothekeren. Begin 1965 gingen daarom binnen de KPB stemmen op om behoedzaam om te gaan met de Vietnamese kwestie, verzoenende taal te spreken en de nadruk te leggen op onderhandelingen die tot een vreedzame oplossing konden leiden, in plaats van steun te vragen voor de gewapende strijd van het Bevrijdingsfront.¹⁸ Anderen vonden dan weer dat de KPB het Bevrijdingsfront daadwerkelijk moest steunen en zich moest aansluiten bij de solidariteitscampagnes van de Wereldvredesraad, die onder het Belgische voorzitterschap van Isabelle Blume alsmaar belangrijker werden.

Die tegenstrijdige houding kwam terug in de acties tegen de Vietnamoorlog. Enerzijds organiseerde de Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede kleinschalige petitie en vredesdemonstraties. Anderzijds moest het Comité voor Medische en Sanitaire Hulp voor Vietnam het beleid van de Wereldvredesraad in praktijk brengen. De KPB had dat comité in 1965 opgericht op initiatief van Isabelle Blume, voorzitter van de Belgische Unie, nadat de Vietnamese delegatie in de Wereldvredesraad een oproep had gelanceerd voor een campagne voor medische hulp, naar het voorbeeld van een gelijkaardige hulpactie voor het Algerijnse Nationaal Bevrijdingsfront enkele jaren eerder.¹⁹ Het comité slaagde erin om een honderdtal professoren en dokters te mobiliseren. Lokale afdelingen zamelden bloed en medicijnen in.²⁰ Humanitaire hulp ging vanaf toen hand in hand met politieke actie. Een bewuste keuze: de KPB wilde zo veel mogelijk tegemoetkomen aan de vragen om hulp van het Bevrijdingsfront en Noord-Vietnam. De hulpgoederen gingen via de kantoren van het Bevrijdingsfront in Praag en Moskou en het Sovjet-Russische Rode Kruis naar Vietnam.²¹

Grenzen van de internationale solidariteit

De Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede organiseerde in april 1965 in het Brusselse Congrespaleis een bijeenkomst met 75 afgevaardigden van vredesbewegingen uit 30 landen.²² Een tweede internationale bijeenkomst vond plaats in juli 1965 in Helsinki. Daar waren ook vertegenwoordigers van het Bevrijdingsfront en Noord-Vietnam aanwezig. De toon op beide bijeenkomsten was dezelfde: de solidariteit moest beter gecoördineerd zijn om resultaten te boeken. Het Bevrijdingsfront en Noord-Vietnam zagen de oorlog in Vietnam als een zaak van de hele wereld en vonden een mondiale beweging dus noodzakelijk. Concreet betekende dat dat de nationale solidariteitsinitiatieven zo veel mogelijk op internationaal vlak gecoördineerd moesten worden.

Het Bevrijdingsfront wilde vooral dat de Amerikaanse regering onder druk werd gezet. Solidariteit met de Amerikaanse beweging tegen de Vietnamoorlog werd dus een prioriteit voor de Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede. Ze beklemtoonde niet alleen de verbondenheid met de betogers in de VS, maar zorgde via de Wereldvredesraad ook voor contacten tussen Belgische en Amerikaanse activisten. In september 1965 zette ze de Belgen ertoe aan om solidariteitsboodschappen naar het Vietnam Day Committee in Berkeley te sturen.²³ De meest significante indicatie van de samenwerking tussen de Europese en Amerikaanse vredesbeweging, waren de gelijkaardige evenementen in verschillende West-Europese en Amerikaanse steden op 15 en 16 oktober 1965. Ook de Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede organiseerde op die dagen marsen en manifestaties. Het hoogtepunt was de betoging in Brussel, waarbij een duizendtal mensen demonstreerden met vlaggen van het Bevrijdingsfront en spandoeken met slogans van Amerikaanse antioorlogsactivisten ('US get out of Vietnam' en 'Johnson murderer').²⁴ Het Comité voor Medische en Sanitaire Hulp voor Vietnam maakte van het momentum gebruik om enkele tienduizenden franken in te zamelen voor hulp aan het Bevrijdingsfront.²⁵ Solidariteit met het Bevrijdingsfront en oppositie tegen de oorlog gingen opnieuw hand in hand.

Dat activisten in Brussel, Rome, Kopenhagen en andere steden op hetzelfde moment demonstreerden, geïnspireerd op de Amerikaanse antioorlogsacties, was het resultaat van een goed geregisseerde campagne. Het Vietnam Day Committee in Berkeley had opgeroepen om op die dagen wereldwijd te protesteren. Het Bevrijdingsfront en de Wereldvredesraad sloten zich daarbij aan, vroegen de communistische vredesbewegingen om aan de actie deel te nemen en zorgden voor belangrijke informatie.²⁶ Europese activisten voelden zich met Amerikaanse collega's verbonden. Toch was de globalisering van de solidariteit een eerder beperkt fenomeen, aangezien de transnationale samenwerking niet veel verder reikte dan de afspraak van de datums en de uitwisseling van informatie tijdens internationale conferenties van de Wereldvredesraad.

De Wereldvredesraad en het Bevrijdingsfront moedigden die internationale aanpak sterk aan, onder meer via hun tijdschriften, zoals *Perspectives* en de wijdverspreide *Le Courrier du Vietnam* – een van de belangrijkste informatiekanalen

Antiatoommars in Brussel met slogans tegen de oorlog in Vietnam, midden jaren 1960.
(Amsab-ISG, Gent)

over Vietnam. De mobilisatie tegen de oorlog in Vietnam kreeg op die manier een mondiale dimensie. Beweringen van de Wereldvrede Raad dat de Belgische protesten een ‘indrukwekkend onderdeel waren van een wereldwijde beweging’²⁷, waren echter overtroffen. In de periode 1965-1966 bekoorde de solidariteitsbeweging met Vietnam maar een beperkt segment van de Belgische intelligentsia. Dat waren voornamelijk communistische groeperingen en radicale activisten, die al dan niet rechtstreeks toegang hadden tot informatie uit Noord- en Zuid-Vietnam en ook geïnspireerd werden door belangen die niet alleen met de oorlog in Vietnam te maken hadden. De impact op het beleid van de Belgische regering bleef ook zeer beperkt. Die stuurde haar Atlantische koers niet bij.²⁸

Misschien moeten we het belang van de mobilisatie tegen de Vietnamoorlog elders zoeken, buiten de landsgrenzen, bij het Bevrijdingsfront en de regering in Hanoi, die de wereldwijde solidariteitscampagnes voor propagandistische doeleinden gebruikten. Zo pikte Hanoi de manifestatie van maart 1965 in Brussel bijvoorbeeld op om die, samen met gelijkaardige manifestaties, een plek te geven in binnen- en buitenlandse propaganda.²⁹ Ook *Nhan Dan*, het officiële orgaan van de Noord-Vietnamese communistische partij, besteedde aandacht aan de Belgische solidariteit met de strijd van het Vietnamese volk.³⁰

Gestroomlijnde solidariteit (1967-1969)

De solidariteitsbeweging met Vietnam bleef eerder kleinschalig en verdeeld tot eind 1966. Begin 1967 kwam daar echter verandering in. Toen pleitten de KPB en de Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede voor meer samenwerking en een bredere mobilisatie tegen de oorlog in Vietnam. Het was niet toevallig dat ze die nieuwe stap precies toen zetten. In februari 1967 had het Bevrijdingsfront de leden van de Wereldvrede Raad immers een lijst met twaalf aanbevelingen bezorgd, met onder meer het verzoek om nationale Vietnamcomités op te richten. Die moesten in het verlengde van de campagnes van de Wereldvrede Raad solidariteitsacties op het getouw zetten om de publieke opinie te beïnvloeden.³¹ Kopstukken van de KPB hadden regelmatig contact met afgevaardigden van het Bevrijdingsfront en leden van de Permanente Vertegenwoordiging van Noord-Vietnam in Parijs. Zij drongen aan op een massalere mobilisatie door een landelijke organisatie die los stond van ideologische en politieke meningsverschillen. Een ‘breed front’ dus. De oproep van het Bevrijdingsfront was een integraal onderdeel van een diplomatiek offensief (‘diplomatie van het volk’), dat officieel werd goedgekeurd in 1967.³² En dus gingen leden van de KPB aan de slag om organisaties die ze als potentiële bondgenoten beschouwden, warm te maken voor gezamenlijke actie. De communistische senator Jean Verstappen, maar ook mensen als de Leuvense theologieprofessor kanunnik François Houtart waren belangrijk in de toenadering tot christelijke groepen, terwijl de KPB ook kon rekenen op samenwerking met trotskistische boegbeelden als Pierre Le Grève met wie ze, vooral na de uitsluiting van trotskisten uit de Belgische Socialistische Partij (het onverenigbaarheidscongres van 1964), toenadering had gezocht.

Op 4 maart 1967 organiseerde de KPB een nationale Vietnammanifestatie, die tegelijk ook in andere landen plaatsvond. De Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede en leden van trotskistische groeperingen slaagden erin om een brede waaier aan groeperingen achter de doelstellingen te scharen. Niet zonder moeite overigens, want de onderhandelingen waren lastig en ingewikkeld; sommige groeperingen lagen met elkaar overhoop en het was belangrijk om te vermijden dat er tegenstrijdige verklaringen de wereld werden ingestuurd. Uiteindelijk manifesteerden tussen de acht- en de tienduizend mensen in de straten van Brussel. Vooraan liepen kopstukken en afgevaardigden van de Belgische Socialistische Partij, de Christelijke Volkspartij en de KPB, samen met vertegenwoordigers van vredes- en jeugdbewegingen, zowel van communistische als van christelijke signatuur (Pax Christi).³³

De nationale Vietnammanifestatie was een mooie opstap naar een brede, gecoördineerde beweging. In de zomer van 1967 richtte de Unie voor de Verdediging van de Vrede met de hulp van de Noord-Vietnamese delegatie in Parijs, het Nationaal Vietnam Comité op. De solidariteitsbeweging was daarmee beter georganiseerd en kon zo sneller inspelen op de behoeften van het Bevrijdingsfront. Niet dat het Nationaal Vietnam Comité massaal veel leden telde; een handvol politici en academici zorgde ervoor dat afgevaardigden van diverse organisaties elkaar konden ontmoeten. Prominenten die op het eerste gezicht een eerder apolitek profiel hadden, zoals professoren en priesters, vormden het hart van de organisatie – onder

Jean Verstappen,
 Nguyen Mai,
 André De Smet
 en kanunnik
 François Houtart
 op een (latere)
 reis naar
 Vietnam in
 januari 1974.
 (Amsab-ISG,
 Gent)

hen onder meer kanunnik François Houtart. De voorzitter was Henri Rolin (1891-1973), de bejaarde socialistische minister van Staat die zijn sporen had verdiend aan het hoofd van verschillende communistische vriendschapsverenigingen.³⁴ Het Nationaal Vietnam Comité mocht dan wel een pluralistische vereniging lijken, in de praktijk werkte de leiding ervan nauw samen met de KPB en de Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede. Die leiding droeg overigens geen stempel van nieuwlinks, de vernieuwingsbeweging die traditioneel een hoofdrol krijgt toegedicht in de mobilisatie tegen de Vietnamoorlog. Toch wist het comité zowel vertegenwoordigers van gevestigde organisaties als van diverse jongerenbewegingen en lokale actiegroepen rond de tafel te krijgen en te laten discussiëren over actievormen die bij het brede publiek in de smaak konden vallen. Dat was vooral omdat het erin slaagde de publieke opinie in het ongewisse te laten over zijn dubbelzinnige positie. Een subtiële onderneming, waarbij de leiding van het comité enerzijds nauwe banden onderhield met de diplomaten van Noord-Vietnam en het Bevrijdingsfront in Parijs en de Wereldvrede Raad, en zich anderzijds profileerde als een pacifistische organisatie die alle oppositie tegen de oorlog, van welke signatuur ook, wilde bundelen.

Er was een vruchtbare voedingsbodem voor de organisatie van regionale en nationale manifestaties tegen de Vietnamoorlog, de Amerikaanse politiek tegenover het land en het stilzwijgen van de Belgische regering. Op 2 maart 1968 organiseerde het Nationaal Vietnam Comité de grootste Vietnammanifestatie ooit in België. Die bracht 20.000 mensen op de been. Tegelijk werd er aan de universiteiten geprotesteerd en waren er acties van de socialistische vakbond.³⁵ Het was vooral opvallend dat die groeperingen achter vredesslogans van het Bevrijdingsfront liepen, zonder dat ze dat daarom beseften. Het Nationaal Vietnam Comité vervulde dus een belangrijke rol als brug voor sommige groepen die ideologisch ver van het Nationaal Bevrijdingsfront stonden en er niet direct mee wilden samenwerken, maar toch tegen de oorlog waren.

ROLAND DENVAEYER, 63

aide au Vietnam

comité d'aide médicale au Vietnam

et comité national Vietnam

auteur, éditeur responsable: Jean Godin,
14 av. du Beau Vallon, Waterloo
exempt de timbre

Dat het comité een coördinerende rol speelde, had ook te maken met de banden die het had met vertegenwoordigers van Noord-Vietnam en het Bevrijdingsfront. Contacten verliepen grotendeels discreet, maar waren wel cruciaal om de uitstraling van het comité te begrijpen. De sleutelfiguren ervan hadden toegang tot vitale informatie en zorgden ervoor dat de propaganda bij andere organisaties belandde, via een eigen tijdschrift, Vietnamese tijdschriften, bevriende organisaties en uitgebreide persoonlijke netwerken. Het comité gaf ook de mogelijkheid om geld in te zamelen voor Vietnam. Dezelfde kopstukken zorgden ervoor dat het geld bij de Vietnamese vertegenwoordiging in Parijs belandde, en zo bij het Bevrijdingsfront. Op die manier ontstonden er nieuwe lokale comités. Toen scholieren van het atheneum van Malmedy en uit andere scholen in het land hun eigen Vietnamcomités oprichtten, schreven ze leden van het National Vietnam Comité aan om als gastspreker langs te komen en hen informatie te geven over hoe ze iets konden doen om hun solidariteit concreet vorm te geven.³⁶

Activisten konden nog op andere manieren Vietnam steunen, onder meer via het al eerder vermelde Comité voor Medische en Sanitaire Hulp aan Vietnam. Van meet af aan kampte dat met zware problemen: het had onvoldoende middelen en de hulpkanalen functioneerden niet naar behoren. Eind 1967 vond het medisch comité zijn tweede adem toen het deel ging uitmaken van het Nationaal Vietnam Comité en nauw ging samenwerken met medische comités in andere Europese landen en met de Vietnamese vertegenwoordiging in Parijs. De samenwerking tussen de Association médicale franco-vietnamienne, het ministerie van Volksgezondheid van Noord-Vietnam en het Bevrijdingsfront, zorgde ervoor dat de hulp toen wel tot in Vietnam geraakte.³⁷ Het Belgisch medisch comité zamelde geld, medische apparatuur, chemische substanties en medicijnen in. Die werden via het Sovjet-Russische Rode Kruis en volgens richtlijnen van de Vietnamese vertegenwoordiging in Parijs, naar Vietnam getransporteerd.³⁸ De oproep van het Comité vond weerklank bij lokale groeperingen. Aan meerdere universiteiten werden er medische comités opgericht.³⁹ Studenten organiseerden bijeenkomsten, debatten en geldinzamelingen. Het Comité voor Medische en Sanitaire Hulp voor Vietnam regelde de nodige contacten om de fondsen door te sluizen naar het Nationaal Bevrijdingsfront.⁴⁰

Naast de coördinatie van de solidariteit en de mobilisatie van de Belgische bevolking, investeerde het Nationaal Vietnam Comité ook veel tijd in het afstemmen van de actie op het internationale niveau. Strikt organisatorisch gesproken was het Comité nergens bij aangesloten. De Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede verzekerde de band met de internationale fora. Vertegenwoordigers ervan woonden bijeenkomsten bij en zorgden voor informatie, contacten en ideeën. Van alle geledingen van het Nationaal Vietnam Comité had het Medisch Comité de beste internationale contacten. Tijdens een Europese rondreis begin 1968, pleitte dr. Pham Ngoc Thach, de Noord-Vietnamese minister van Volksgezondheid, voor

◀ Affiche uitgegeven in 1968 door het Comité voor Medische en Sanitaire Hulp aan Vietnam en het Nationaal Vietnam Comité. Ontwerp: Roland Denaeyer (Amsab-ISG, Gent)

een betere coördinatie van de medische hulp uit West-Europa.⁴¹ Hij drong aan om een Europees secretariaat op te richten en zo de samenwerking van de medische comités te bevorderen. Hij wilde eveneens regelmatig internationaal overleg om de noden te preciseren, de inzameling van geld en medische apparatuur te professionaliseren, en beter te communiceren over de hulpkanalen. Efficiëntere samenwerking kon ook slabakkende comités stimuleren om beter te doen. En dus nodigden het Franse Comité en de Vietnamese vertegenwoordiging in Parijs in mei 1968, andere medische comités uit West-Europa uit voor een Europese Conferentie van Medische Vietnam Comités. De conferentie werd vervolgens jaarlijks georganiseerd onder auspiciën van afgevaardigden en medewerkers van het Bevrijdingsfront en Noord-Vietnam. Zij stipten aan wat hun behoeften waren en stimuleerden gezamenlijke projecten en doelstellingen.

Toch sloot de transnationale samenwerking niet alleen aan bij bepaalde Noord-Vietnamese noden. Ze was ook een antwoord op de praktische noden van de nationale comités. Het Belgisch medisch comité bijvoorbeeld won veel bij regelmatige contacten met andere comités. Het had zelf maar een beperkte transportcapaciteit en onvoldoende middelen om dure apparatuur te kopen. Daarvoor ging het samenwerken met andere comités, vooral met het beter uitgebouwde Franse comité.⁴²

Solidariteit tussen diplomatie en plaatselijk activisme

De banden tussen de leiding van het Nationaal Vietnam Comité en de Vietnamese diplomaten in Parijs zorgden er wellicht voor dat het comité een toonaangevende rol speelde in de mobilisatie tegen de Vietnamoorlog. Maar het gezag ervan werd al tamelijk snel gecontesteerd. Vooral maoïstische kringen, maar ook andere radicale groeperingen, legden het comité van meet af aan het vuur aan de schenen en doorpriekten de eenheidsretoriek. Ze hekelden dat het zwaar steunde op het apparaat van de KPVB en op mensen die er banden mee hadden. Bovendien stonden ze buitengewoon afkerig tegenover de geest van ontspanning en het vredesdiscours die de samenwerking met een hele reeks andere groeperingen inspireerden. De bezwaren tegen het comité waren niet alleen ideologisch geïnspireerd; ze hadden ook te maken met de samenstelling van de leiding ervan en de manier waarop de solidariteit gestalte kreeg. De leiding bestond namelijk uit een bejaarde minister van Staat, Henri Rolin, en professoren en politici die het comité een respectabel, maar ook enigszins elitair imago bezorgden. Daardoor werd de kloof met de meer radicale, antiautoritaire groeperingen nog breder. Dat politieke en diplomatieke activiteiten de werking van het comité vanaf 1968 in toenemende mate beheersten, was een ander cruciaal element dat de uitstraling ervan aantastte.

Op het eerste gezicht leek het Nationaal Vietnam Comité midden in de samenleving te staan. Publieke demonstraties, inzamelingen door lokale groeperingen, spreekbeurten van leidende figuren op activiteiten van lokale comités: ze gaven allemaal een publiek gezicht aan de werking. Toch werd dat aspect overschaduwd naarmate het Nationaal Vietnam Comité zich vooral ging richten op lobbywerk

in politieke en diplomatieke kringen. Die evolutie had veel te maken met de Vietnamese diplomatieke vertegenwoordiging in Frankrijk, die na de start van de vredesbesprekingen met de VS in mei 1968 naar een hogere versnelling schakelde en nieuwe aandachtspunten had. De Vietnamese vertegenwoordiging in Parijs en het informatiekantoor van het Bevrijdingsfront, opgericht in oktober 1968, bevonden zich plotseling in het hart van de Vietnamese diplomatie. Zij bestookten de West-Europese publieke opinie met informatie en lobbyden er bij de West-Europese regeringen voor om het communistisch-Vietnamese standpunt aan de onderhandelingsstafel te steunen en het Bevrijdingsfront te erkennen.⁴³ Hoewel delegaties van het Bevrijdingsfront al in de jaren daarvoor hun opwachting hadden gemaakt in West-Europa, steeg het aantal zogenaamde vriendschapsbezoeken in 1968 significant. Eind november waren er al een twintigtal officiële bezoeken van het Bevrijdingsfront en Noord-Vietnam. Zij hadden contact met solidariteitsbewegingen en klopten op de deur van de media, politieke partijen en regeringen.⁴⁴ Ze wilden niet alleen dat die de druk op de VS opvoerden om te stoppen met de oorlog, maar ook Noord-Vietnam officieel gingen erkennen. Later, in 1969, toen het Bevrijdingsfront de Voorlopige Revolutionaire Regering van Zuid-Vietnam als alternatieve regering voor Zuid-Vietnam in het leven had geroepen om 'bevrijde' gebieden te besturen, lobbyden ze ook voor de erkenning van die regering.

Voor het politieke lobbywerk in België werd een beroep gedaan op het Nationaal Vietnam Comité. Dat benaderde vooral vertegenwoordigers van gevestigde organisaties, zoals de vakbonden, maar ook gemeenteraads-, provincieraads- en parlementsleden.⁴⁵ Politieke kopstukken van Noord-Vietnam en het Bevrijdingsfront namen het woord op Vietnammeetings. Toen de eerste hoge delegatie van het Bevrijdingsfront en Noord-Vietnam in oktober 1968 door Europa toerde en ook België bezocht, zette het Nationaal Vietnam Comité zijn schouders onder het evenement.⁴⁶ Het regelde de contacten, organiseerde lezingen en zorgde ervoor dat het bezoek in de pers kwam. De daaropvolgende jaren vervulde het comité de rol van semidiplomatieke vertegenwoordiging van Noord-Vietnam en van de Voorlopige Revolutionaire Regering van Zuid-Vietnam.⁴⁷ Het lobbyde om die te laten erkennen door de Belgische regering.⁴⁸

Terwijl de relatief kleine groep politici en professoren rond het Nationaal Vietnam Comité zich vooral richtte op lobbywerk, gaven een hele groep andere organisaties de mobilisatie tegen de oorlog een meer activistisch karakter. Een scala aan andere bewegingen contesteerde het Nationaal Vietnam Comité. Zij wilden op hun eigen manier iets doen tegen de oorlog in Vietnam. Zo waren er maoïstische groepen die niets wilden weten van de in hun ogen elitaire aanpak van het Nationaal Vietnam Comité. Vanaf 1967 richtten zij samen met jongeren- en studentenverenigingen op verschillende plaatsen in Brussel zogenaamde basiscomités op. Dat waren kleine, maar actieve groepen die wekelijks vergaderden. Ze verkochten Vietnamese bulletins op markten en gingen van deur tot deur om mensen te sensibiliseren. Hoewel die comités hun mosterd vooral bij Franse maoïstische activisten haalden, onderhielden

ze ook rechtstreekse contacten met de Vietnamese vertegenwoordiging in Parijs. Zo ontving de eerste secretaris van de diplomatieke missie van Noord-Vietnam in januari 1968 leden van het basiscomité van Anderlecht die speciaal naar Parijs waren gekomen om te bespreken hoe ze regelmatig informatie en exemplaren van de *Courrier du Vietnam* konden ontvangen.⁴⁹ Ook het Centre de Diffusion et de Documentation pour le Vietnam – een andere maoïstische organisatie, opgericht door Henri Lederhandler (stichter van de Belgo-Chinese Vriendschapsvereniging) – had prima contacten in Parijs. Het verspreidde de Franse en Engelse edities van tijdschriften als *Le Courrier du Vietnam*, *Sud-Vietnam* en *Lutte*, en ook Vietnamese boeken en films.⁵⁰ In het begin van de jaren 1970 nam dat documentatiecentrum de rol als voornaamste informatiekanaal over van het Nationaal Vietnam Comité. Het hielp voornamelijk hyperactieve maoïstische studentenverenigingen op universitaire campussen aan informatie, films en sprekers.

Een andere groep die zich distancieerde van het Nationaal Vietnam Comité was de Humanitaire Werkgroep X, die sympathisanten van het socialistische weekblad *Links* in september 1968 in Antwerpen hadden opgericht.⁵¹ Een vijftigtal dokters uit vooral Antwerpen en Gent patroneerden de werkgroep. Ze wilde de solidariteit op een meer humanitaire leest schoeien en koos voor een apolitiek profiel. Dat was niet alleen om principiële redenen: de solidariteit mocht zich volgens de werkgroep niet alleen beperken tot extreemlinkse groepen, ze wilde ook andere verenigingen – en vooral organisaties van de christelijke zuil – de hand reiken. Een strategische keuze dus, en ook een juiste, want in het begin van de jaren 1970 groeide de Humanitaire Werkgroep X uit tot de belangrijkste solidariteitsbeweging met Vietnam in Vlaanderen, met afdelingen in diverse steden. In 1970-1971 organiseerde ze in het kader van de jaarlijkse 11.11.11-campagne een hulpactie voor het Bevrijdingsfront. Die bracht in 22 gemeenten samen meer dan 500.000 frank op.⁵² Die weerklink was vooral het resultaat van een mix van politieke solidariteit, humanitaire bekommering en meer populaire actievormen, zoals popfestivals en toneelvoorstellingen – naast de meer klassieke geldinzamelingen en betogingen.⁵³ Overigens onderhield ook de werkgroep intensieve contacten met de Vietnamese vertegenwoordiging in Parijs. De leiding ging er regelmatig praten met dokter Le Van Loc, verantwoordelijk voor de medische campagnes van de Voorlopige Revolutionaire Regering en dus goed op de hoogte van de noden in zijn land. Steun voor het Bevrijdingsfront en de Voorlopige Revolutionaire Regering vond de werkgroep niet tegenstrijdig met het humanitaire en apolitieke karakter van de vereniging. Ze ging ook samenwerken met het al eerder vermelde secretariaat van de Europese medische comités. Ondanks de ontstaansgeschiedenis en het apolitieke profiel ervan, ging de groep vooral steunen op het netwerk van de vredesbeweging rond de KPB en haar organisatie Vrede, die lokale ankerpunten had in steden als Gent, Oostende en Antwerpen.

Terwijl de Humanitaire Werkgroep X solidariteit in de straten en onder de mensen bracht, beperkte de actie van het Nationaal Vietnam Comité zich vooral tot de politieke en diplomatieke milieus, enkele occasionele initiatieven voor het brede

Aankomst in Brussel van mevrouw Nguyen Thi Binh (met bloementuiltje), hoofd van de delegatie van de Voorlopige Revolutionaire Regering bij de vredesbesprekingen in Parijs, januari 1971. Op de foto staat senator Henri Rolin naast haar en André De Smet (met bril) achter haar. (Amsab-ISG, Gent)

publiek niet te na gesproken. Het bezoek van mevrouw Nguyen Thi Binh aan Brussel, eind januari 1971, is daarvan een goed voorbeeld. Binh was toen minister van Buitenlandse Zaken van de Voorlopige Revolutionaire Regering en het hoofd van de delegatie van die regering bij de vredesbesprekingen in Parijs. Haar bezoek aan België begon met een diner in het luxueuze Métropole Hotel in Brussel voor de fine fleur van het Nationaal Vietnam Comité.⁵⁴ Leden van het comité hadden ook regelmatig contact met leden van Kamer en Senaat om de Belgische regering ertoe aan te zetten haar stilzwijgen te doorbreken en een andere koers te varen inzake Vietnam. Ook op recepties en diners in Parijs was de leiding van het Nationaal Vietnam Comité en van het Comité voor Medische Hulp regelmatig te gast, samen met ambassadeurs, diplomaten en kopstukken van de West-Europese solidariteitsbewegingen met Vietnam. Naar aanleiding van de Vietnamese nationale feestdag of de vijftiende verjaardag van Noord-Vietnam in 1970 vlogen invitaties voor recepties de deur uit. Bij zulke gelegenheden zakten leden van de nationale Vietnamcomités af naar hotel Lutétia, een van de meest prestigieuze Parijse hotels, waar ze elkaar en diplomaten ontmoetten.⁵⁵ Zo woonden afgevaardigden van het Comité voor Medische en Sanitaire Hulp op 20 maart 1971 een plechtig diner bij dat werd aangeboden door Pham Van Ba, de directeur van het informatiekantoor van de Voorlopige Revolutionaire Regering.⁵⁶ Evenementen die niet alleen een anekdotische waarde hebben, maar ook laten zien wat er achter de schermen gebeurde en hoe een leidinggevend deel van de solidariteitsbeweging met Vietnam op het einde van de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970 in de greep geraakte van recepten die vanuit diplomatieke hoek kwamen.

Affiche uit 1975 van de Vereniging België-Vietnam voor solidariteit met Vietnam en Cambodja. Ontwerp: Jo Dustin en Georges Vercheval (Amsab-ISG, Gent)

Vietnamese diplomaten hadden het belang van wederzijdse relaties goed begrepen. Ze staken de activisten een hart onder de riem en benadrukten dat hun inspanningen allesbehalve nutteloos waren. Niet alleen het Nationaal Vietnam Comité, maar ook andere groepen viel zulk eerbetoon te beurt. Zo bezorgde de Vietnamese vertegenwoordiging in Parijs geschenken aan de leden van het maoïstische basiscomité van Anderlecht; onder meer solidariteitsmedailles, ringen en sigarettendozen gemaakt van metaal van neergehaalde Amerikaanse gevechtsvliegtuigen – dat kregen ze toch zo te horen. In januari 1968 ontvingen de Brusselse basiscomités een telegram, gesig-neerd door Nguyen Huu Tho, de voorzitter van het Bevrijdingsfront. Hij bedankte hen voor de activiteiten die ze een maand daarvoor hadden georganiseerd bij de verjaardag van het Bevrijdingsfront. Het telegram werd voorgelezen op bijeenkomsten van de comités.⁵⁷ Het Bevrijdingsfront en Noord-Vietnam maakten ook op andere manieren duidelijk dat ze de Belgische inspanningen bijzonder waardeerden, onder meer met persoonlijke bezoeken, verklaringen in bladen, brieven, foto's ... Ze hadden er alle belang bij de activisten aandacht te geven en een relatie met hen op te bouwen, zelfs in een klein land als België. Ook al was het nettoresultaat van de Belgische solidariteitsacties op politiek en internationaal vlak beperkt, de financiële en materiële hulp legde geen windeieren voor de Vietnamese diplomaten. Precieze cijfers ontbreken, maar we kunnen de totale hulp van Belgische solidariteitsgroepen

van eind jaren 1960 tot begin jaren 1970 schatten op meerdere miljoenen Belgische franken.⁵⁸ Via het Comité voor Medische en Sanitaire Hulp en vooral via de Humanitaire Werkgroep X vertrokken begin jaren 1970 regelmatig verschillende zendingen van enkele tonnen medische hulp en honderdduizenden franken naar Noord-Vietnam en gebieden onder controle van het Bevrijdingsfront.⁵⁹

Belgische activisten hechtten van hun kant ook belang aan een goede relatie met Vietnamese diplomaten en organisaties en aan de feedback die ze van hen kregen. Leden van het Comité voor Medische en Sanitaire Hulp en de Humanitaire Werkgroep X vroegen de Vietnamese autoriteiten regelmatig om informatie en foto's die aantoonde dat de hulp wel degelijk in Vietnam was gearriveerd. Op die manier konden ze, ook voor het oog van de media, bewijzen dat de hulp concrete resultaten opleverde.⁶⁰ In de ogen van activisten hing concrete en effectieve solidariteit nauw samen met banden met het Bevrijdingsfront. Die banden waren van vitaal belang om de wijdverbreide slogan 'Geen sentimentaliteit maar internationale solidariteit' in de praktijk om te zetten.

De Belgisch-Vietnamese Vereniging en het einde van de mobilisatie

De mobilisatie tegen de Vietnamoorlog had in 1973 haar beste tijd gehad. Om te beginnen was de polarisering tussen linkse groeperingen zodanig groot, dat ze geen grootschalige acties meer konden organiseren. Een andere, meer fundamentele verklaring was dat de bestaansreden van de solidariteit verdween omdat de oorlog een gewonnen zaak leek voor de Vietnamese communisten. Die indruk bestond al op het einde van de jaren 1960 en de ondertekening van de Parijse Vredesakkoorden in januari 1973 bevestigde dat. De akkoorden voorzagen de terugtrekking van de Amerikaanse troepen uit Zuid-Vietnam en de stopzetting van alle vijandelijkheden tegen Noord-Vietnam. De aandacht van de activisten verschoof daardoor naar andere kwesties die meer in het vizier van de media kwamen, zoals de toestand in Brazilië en Chili. Minstens even belangrijk was de nieuwe houding van de Noord-Vietnamese diplomaten in hun contacten met de solidariteitsbewegingen. Leden van de Brusselse basiscomités kregen van de Vietnamese vertegenwoordiging in Parijs te horen dat medicijnen en manifestaties niet langer hun eerste zorg waren. 'Onze prioriteit is de diplomatieke erkenning van de Voorlopige Revolutionaire Regering.'⁶¹ De leden van het Nationaal Vietnam Comité kregen een gelijkaardige boodschap.

Tijdens een onderhoud met Nguyen Minh Vy, het hoofd van de Vertegenwoordiging van Noord-Vietnam in Parijs, vernamen zij dat de solidariteitsbeweging zich moest aanpassen aan de nieuwe situatie en aan de noden van de Voorlopige Revolutionaire Regering en Noord-Vietnam.⁶² Tijdens dat onderhoud kwam ook het idee voor een Belgisch-Vietnamese Vereniging ter sprake, om de politieke solidariteit gestalte te geven, los van de bestaande organisaties.⁶³ Op 13 oktober 1973 werd die vereniging officieel opgericht in Brussel.⁶⁴ Ze gold als opvolger van het Nationaal Vietnam Comité en werd geleid door kanunnik François Houtart. De vereniging moest als een soort informele ambassade in België fungeren voor de Voorlopige

Revolutionaire Regering van Zuid-Vietnam en voor Noord-Vietnam. Tijdens de inaugurale plechtigheid schetste minister Nguyen Van Hieu, de algemene secretaris van de socialistische partij van Zuid-Vietnam en het hoofd van de Vertegenwoordiging van de Voorlopige Revolutionaire Regering in Parijs, de opdracht van de vereniging: ze moest materiële steun verlenen aan Noord-Vietnam en ijveren voor de internationale erkenning van de Voorlopige Revolutionaire Regering van Zuid-Vietnam en voor de uitvoering van de Vredesakkoorden van Parijs.

Na de val van Saigon in 1975 – het einde van de oorlog –, de hereenmaking van het land en de erkenning van de Voorlopige Revolutionaire Regering door de Belgische regering, werd de werking van de Belgisch-Vietnamese Vereniging bijgestuurd. Culturele evenementen werden belangrijker. Hulpprojecten in Vietnam werden verder gesteund, maar er kwam toen ook aandacht voor de Vietnamese cultuur, in samenwerking met Vietnamese migranten in Brussel.⁶⁵ Wat dat betreft spiegelde de vereniging zich aan de klassieke communistische vriendschapsverenigingen die politiek en cultuur met elkaar verbonden, iets wat voor haar voorganger – het Nationaal Vietnam Comité – minder het geval was. De uitstraling van de vereniging beperkte zich echter tot Brussel en omgeving. Zonder steun van de KPB kon ze ook niet fatsoenlijk functioneren. De meeste andere solidariteitsorganisaties met Vietnam hielden rond 1975 op te bestaan.

Conclusie

Deze studie werpt een ander licht op de mobilisatie voor Vietnam in de jaren 1960 en 1970. Ze toont aan dat die veel complexer was dan wat de traditionele voorstellingen ons willen leren. Door de cruciale rol te belichten van organisaties en personen die sterk verbonden waren met Vietnamese diplomatie, toont dit onderzoek aan dat, ondanks de vredesretoriek, de mobilisatie vooral een solidariteitsbeweging was die de Vietnamese zijde in het conflict steunde. Meer dan elke andere organisatie heeft de traditionele communistische partij een belangrijke rol gespeeld in de acties in België. Waar traditionele studies studenten als protagonisten beschouwen, toont dit onderzoek aan dat de mobilisatie vooral gedomineerd werd door mensen die allesbehalve jong en nieuw waren in de jaren 1960 en daarna. Een vrij beperkte groep van relatief oudere mensen, vele jaren voor het begin van de Tweede Wereldoorlog geboren en vooral verbonden met de communistische partij, bekleedde een sleutelfunctie in een beweging die een breed scala aan groepen wist te mobiliseren, maar waarbij studenten toch niet zo een sleutelrol speelden. Deze studie bewijst vooral dat we de structuur, het uitzicht en de ontwikkeling van de mobilisatie voor Vietnam niet kunnen begrijpen zonder de input van de Vietnamese diplomatie mee in rekening te brengen. Die bestond onder andere uit het aanbod van cruciale informatie als alternatief voor mainstream media, en het voorzien van kanalen en mogelijkheden om concrete hulp te geven. De input was ook psychologisch, aangezien die activisten bevestigde dat wat ze deden niet nutteloos was, zelfs in een klein land als België.

Om te besluiten wil ik nog één ding duidelijk maken. Aandacht geven aan de rol die Vietnamese actoren in de Belgische en West-Europese mobilisatie tegen de Vietnamoorlog hebben gespeeld, is niet bedoeld om te zeggen dat we al het activisme kunnen reduceren tot een poppenspel in de handen van Vietnamese diplomaten. Geschiedenis schrijven en herschrijven is niet alleen een kwestie van accenten leggen en verleggen, het is ook een zaak van gevoel voor nuance en context. Als Vietnamese diplomaten samenwerkten met Belgische en West-Europese activisten, dan was dat alleen mogelijk omdat ze een vraag konden invullen van mensen die geschokt waren door de oorlog en iets concreet wilden doen, in de lijn van het toen veelgehoorde adagium ‘geen sentimentaliteit, maar internationale solidariteit’.

- 1 George R. VICKERS, *The Vietnam Antiwar Movement in Perspective*. In: *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 21(1989)2-4; Guenter LEWY, *America in Vietnam*, New York: Oxford University Press, 1978, p. 436; Peter COLLIER & David HOROWITZ, *Another Low Dishonest Decade on the Left*. In: *Commentary*, 01/1978, p. 17; Arthur MARWICK, *The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c.1958-c.1974*, Oxford: University Press, 1998, pp. 15-16.
- 2 *South Viet Nam Front for Liberation, Documents*, South Viet Nam: Giai Phong Publishing House, 1968, p. 53.
- 3 Merle L. PRIBBENOW, *National Front for the Liberation of South Vietnam*. In Spencer. C. TUCKER (red.), *The Encyclopedia of the Vietnam War. A Political, Social and Military History*, Santa Barbara: Greenwood Publishing House, 2011, pp. 794-795.
- 4 Robert K. BRIGHAM, *Guerilla Diplomacy. The NLF's Foreign Relations and the Viet Nam War*, Ithaca/Londen: Cornell University Press, 1999, pp. 19-26.
- 5 LUU Van Loi, *50 Years of Vietnamese Diplomacy, 1945-1995*, Hanoi: The Gioi Publishers, 2000, p. 209-215.
- 6 Rüdiger SCHLAGA, *Die Kommunisten in der Friedensbewegung – erfolglos? Die Politik des Weltfriedensrates im Verhältnis zur Aussenpolitik der Sowjetunion und zu unabhängigen Friedensbewegungen im Westen. 1950-1979*, Münster: LIT, 1991, pp. 220-221; Günter WERNICKE, *The Communist-Led World Peace Council and the Western Peace Movements: The Fetters of Bipolarity and Some Attempts to Break Them in the Fifties and Early Sixties*. In: *Peace & Change*, 23(1998)3, pp. 265-311.
- 7 Lien-Hang T. NGUYEN, *The Vietnam Decade. The Global Shock of the War*. In: Niall FERGUSON e. a. (red.), *The Shock of the Global. The 1970s in Perspective*, Cambridge (MA): Harvard University Press, 2010, p. 169; NGUYEN Dy Nien, *Ho Chi Minh Thought on Diplomacy*, Hanoi: The Gioi, 2004, p. 132; Harish. C. METHA, *'People's Diplomacy'. The Diplomatic Front of North Vietnam during the War against the United States, 1965-1972*, McMaster University, doctoraal proefschrift, 2009.
- 8 Harish MEHTA, *People's Diplomacy. The Diplomatic Front of North Vietnam during the War Against the United States, 1965-1972*, McMaster University (Hamilton, Canada), doctoraal proefschrift, 2009; NGUYEN Dy Nien, *Ho Chi Minh Thought [...]*, p. 132.
- 9 NGUYEN Van Hieu, *Ban be ta khap nam chau (Our Friends across the Globe)*, Hanoi: Nha Xuat Ban Van Hoc, 1963, p. 132.
- 10 Milou RIKIR, *Le PCB et la scission 'grippiste' de 1963. Documents présentés et annotés*, Brussel: CARCob, 2002; Robert Jackson ALEXANDER, *Maoism in the Developed World*, Westport: Greenwood Publishing Group, 2011, pp. 59-60.
- 11 James G. HERSHBERG, *The Cold War in Asia*, Darby (PA): Diane Publishing Co, p. 240.
- 12 Archives du Monde Catholique (ARCA), Archives Allard, *Solidarité Belgique Vietnam*; Archief ULB, Vietnam, IITP, Comité belge de Solidarité avec le Peuple du Sud-Vietnam, februari 1965.

- 13 *Bulletin of the World Peace Council*, 11(1964)13, pp. 1-2; Amsab-ISG, Archief Rudi Van Doorslaer, nr. 72, 2, Action pour la Paix et l'Indépendance des Peuples, juli 1965.
- 14 Amsab-ISG, Archief Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede, nr. 188, 99, Vietnamacties, Pamflet van het Comité voor Solidariteit met het Volk van Zuid-Vietnam, 09/07/1965; Archief Vrije Universiteit Brussel, Vietnam, 11TP, Comité voor Solidariteit met het Volk van Zuid-Vietnam, februari 1965.
- 15 ARCA, Archief Antoine Allard, Ontslagbrief van Antoine Allard aan Isabelle Blume, 13/07/1965.
- 16 ARCA, Archief Antoine Allard, Letter from Vietnam Peace Committee in Hanoi to A. Allard, 08/12/1966; Nicholas MARTLAND, Book Publishing and Book Selling in Vietnam. In: *Logos. The Journal of the World Book Community*, 2001, pp. 29-32.
- 17 ARCA, Archief Antoine Allard, Folder van het Comité belge pour la solidarité avec le peuple du Sud-Vietnam, 1965.
- 18 CARCob, Archief Jean Terfve, nr. 55, Vietnam, Revirements communistes, 1965.
- 19 *Bulletin of the World Council of Peace*, 12(1965)13, p. 4.
- 20 SOMA, Archief Pierre Le Grève, Documenten m.b.t. het Comité voor Medische en Sanitaire Hulp aan Vietnam, 1965-1966.
- 21 IISG, Archief Medisch Comité Nederland-Vietnam (MCNV), 360, International Red Cross, Overzicht van de samenwerking met het Rode Kruis, 01/02/1971.
- 22 *Bulletin of the World Council of Peace*, 12(1965)5, pp. 1-2.
- 23 Amsab-ISG, Nationaal Comité van de Anti-Atoommars, nr. 107, 1499, Brief van Piet Frantzen aan de voorzitter van het Vietnam Day Committee, 10/09/1965 en Open Letter to the Youth of the United States of America, 09/09/1965.
- 24 Zie: YSF on the Antiwar Movement, 1965-1968. Op: *Socialist History Project*, <http://www.socialisthistory.ca/Docs/1961-/Vietnam/YSF-Antiwar-65-68.htm> (laatst geraadpleegd op 30/01/2013); Jozef SMITS, *Inventaris van de betogingen in België, 1960-1974. Samengesteld op basis van het rijkswachtarchief en de dagbladen De Standaard, Het Laatste Nieuws, Le Libre Belgique, Le Soir en Le Peuple*, Leuven: KUL, 1982, p. 50.
- 25 Vredesinitiatieven. In: *Vrede*, 8(1965)11, p. 8.
- 26 CARCob, Archief Jean Terfve, nr. 55, Journée de solidarité, 19/11/1965.
- 27 *Supplement to the Bulletin of the World Council of Peace*, (1966)3, p. 4.
- 28 Vincent DUJARDIN, La Belgique et la guerre du Vietnam. In: Christopher GOSCHA & Maurice VAISSE (red.), *La Guerre du Vietnam et l'Europe, 1963-1973*, Brussel: Bruylant, 2003, pp. 151-192.
- 29 *American Use of War Gases and World Public Opinion*, Hanoi: Foreign Language Publishing House, 1966.
- 30 Belgian CP Conveys Anti-U.S. Support to DRV. In: *Nhan Dan*, 23/02/1965.
- 31 CARCob, Archief Isabelle Blume, Aanbevelingen van de Wereldvredesraad, 25-27/02/1967.
- 32 LUU Van Loi, *50 Years of Vietnamese Diplomacy [...]*, p. 199.
- 33 KADOC-KU Leuven, Archief Pax Christi, nr. 39, 2, De manifestatie van 4 maart [1967]; Amsab-ISG, Nationaal Comité van de Anti-Atoommars, nr. 107, 1504, Uitnodiging van het Nationaal Vietnam Comité, 01/1968.
- 34 Robert DEVLEESHOE, *Henri Rolin 1891-1973. Une voie singulière, une voix solitaire*, Brussel: Editions de l'ULB, 1994, p. 452; Archives du Monde Catholique, Archief Antoine Allard, Brief van Antoine Allard aan de Poolse Ambassade in Brussel, 31/08/1968, p. 2.
- 35 *Hoe koud was de vrede? Achtergrond & Catalogus bij de tentoonstelling van vredesafspraken tijdens de Koude Oorlog naar aanleiding van 40 jaar tijdschrift 'Vrede'*, Gent: Vrede vzw, 1997, p. 85.
- 36 SOMA, Archief Pierre Le Grève, nr. 67, Brief van scholieren van het atheneum van Malmedy aan Pierre Le Grève, 03/04/1968.
- 37 *Bulletin d'Information. Association médicale franco-vietnamienne*, (1967)1, p. 1; IISG, Archief MCNV, 363, Letter from Marcel-Francis Kahn, 18/10/1967.
- 38 IISG, Archief MCNV, 362, Brief van F. Zakharov, 15/12/1971.

- 39 Archief ULB, Vietnam, Comité Viet-Nam ULB, Que faire pour le Viet-Nam?, 03/11/1967.
- 40 CARCob, Archief Isabelle Blume, Vietnam, 2 Dagen voor Vietnam, 04/1968.
- 41 IISG, Archief MCNV, 362, Brief van de Association Médicale Franco-Vietnamienne, 06/03/1968.
- 42 Het Belgische Medische Comité financierde de werking van het secretariaat voor een bedrag van 801,31 Franse frank (juni 1969). Het totale budget bedroeg 2083,30 Franse frank.
- 43 Robert. K. BRIGHAM, *Guerilla Diplomacy* [...], pp. 79-81; Marianna P. SULLIVAN, France and the Vietnam Peace Settlement. In: *Political Science Quarterly*, 89(1974)2, p. 310.
- 44 Hanoi VNA Domestic Service, NLFV Representations Abroad Enumerated, 03/12/1968. Zie: <http://www.virtual.vietnam.ttu.edu>, laatst geraadpleegd op 14/10/2011.
- 45 CARCob, Archief Isabelle Blume, Action pour le Vietnam, 17/05/1968.
- 46 *Bulletin d'Information des Comité National Vietnam et Comité d'Aide Médicale et Sanitaire au Vietnam. Périodique Trimestriel*, (1968)1, p. 2.
- 47 Amsab-ISG, Archief Vrede, nr. 184, 185, Uitnodiging van Henri Rolin om het bezoek van de delegatie van het Bevrijdingsfront en de Democratische Republiek Vietnam aan België bij te wonen, 11/12/1971.
- 48 Amsab-ISG, Nationaal Comité van de Anti-Atoommars, nr. 107, 1612, Erkenning van de Democratische Republiek Vietnam, 01/1969.
- 49 Privéarchief Claire Delstanche, Persoonlijk dagboek, Verslag van de reis naar Parijs, 31/01/1968.
- 50 IISG, Archief MCNV, 355, Centre de Diffusion et de Documentation pour le Vietnam.
- 51 *Aide Médicale au Viet-Nam*, (1972)9, p. 14.
- 52 Amsab-ISG, Archief NCOS (ongeoordend), D/2011/001, Projectenfiches per land: Vietnam Projecten, nr. 404, 1970.
- 53 IISG, Archief MCNV, 355, Brief van Hugo Janssens aan Jean Michel Krivine, 30/01/1972.
- 54 Amsab-ISG, Archief Vrede, nr. 184, 185, Uitnodiging van het Nationaal Vietnam Comité, 01/1971.
- 55 IISG, Archief MCNV, 1, Bezoek aan Parijs, 02/09/1970; Over het hotel Lutetia, zie: www.lutetia-paris.com, laatst geraadpleegd op 30/01/2013.
- 56 IISG, Archief MCNV, 362, Quatrième Colloque des Associations médicales européennes, 20/03/1971.
- 57 Privéarchief Claire Delstanche, telegram van Nguyen Huu Tho aan het Brussels Solidariteitscomité, 18(?)01/1968.
- 58 Amsab-ISG, Archief André De Smet, nr. 246, 151, Humanitaire Werkgroep X, 1969-1970.
- 59 *Aide Médicale au Viet-Nam. Bulletin édité par le secrétariat de coordination des associations européennes d'aide médicale à l'Indochine*, (1973)9, pp. 14-15.
- 60 IISG, Archief MCNV, 355, Brief van Hugo Janssens, 23/09/1971; *Vrede*, 14(1971)103, p. 24.
- 61 Interview met Claire Delstanche en Robert Goedertier door Kim Christiaens in Brussel, 23/09/2011.
- 62 *Belgique-Vietnam, Bulletin d'information périodique de l'association Belgique-Vietnam*, (2003)62, p. 2.
- 63 Privéarchief R. Goedertier, Belgisch-Vietnamese Vereniging, 27/05/1973.
- 64 Amsab-ISG, Archief Vrede, nr. 184, 185, Statuten van de Belgisch-Vietnamese Vereniging, 1973.
- 65 Privéarchief van de Belgisch-Vietnamese Vereniging, *Un Nouveau Partenaire de Développement: le Vietnam*.

Allen daarheen!

Koks en kelners op de Wereld- tentoonstelling van 1913 in Gent

De Wereldtentoonstelling in Gent in 1913 lokte heel wat kelners, koks en maitres d'hôtel die hoopten aan de slag te kunnen in de horecazaken die de toeristen verwelkomden. Via advertenties, 'bureaux de placement', de stedelijke arbeidsbeurs en persoonlijke netwerken vernamen horecawerkers dat er personeel werd gezocht. Hotel- en restaurantuitbaters wierven echter vaak te veel mensen aan. Het overvloedige volk stuurden ze wandelen. Uit de behandeling van de klachten die het gedupeerde personeel bij de Gentse werkrechtvaardigheid indiende, blijkt dat de compensaties verschilden naargelang je kok, kelner of hotelmeester was. Voor de maitres d'hôtel en andere personeelsleden met een leidinggevende functie lag de compensatie beduidend hoger dan voor de koks, die als arbeiders beschouwd werden. Men was er nog niet uit of kelners nu arbeiders, dienstboden of bedienden waren. Dat zij enkel werkten voor fooien en maaltijden keerde zich tegen hen bij de berekening van een ontslagvergoeding. Voor horecawerkers waren er echter ook compensaties van een andere aard: ze eigenden zich bepaalde voordelen in natura toe, en gingen zelfs georganiseerd de winst afromen.

Pour la durée de l'exposition¹

Op 26 maart 1913 reisde de Franse maître d'hôtel Louis Morel van Londen naar Gent. Enkele weken later, op 20 april, verliet kok Jean-Baptiste Gicquel Parijs om zich ook daarheen te begeven. Maître d'hôtel Charles Jordan deed twee dagen later hetzelfde, nog

◀ Kelners in het restaurant van de Delhaizestand op de Wereldtentoonstelling van 1913.
(Archief Delhaize Group)

een dag later volgde koffiehuisbediende Albert Denis. Op 23 april ruilde de Zweedse hotelmeester Valfrid Johnson Parijs in voor Gent. Nog een trits andere Franse en enkele Italiaanse horecawerkers lieten in april en mei 1913 de Franse hoofdstad achter zich en trokken naar Gent, omdat zij waren aangeworven voor het nieuwe Flandria Palace Hotel, dat in de buurt van het eveneens pas gebouwde Sint-Pietersstation was opgetrokken om de bezoekers van de Wereldtentoonstelling te herbergen.²

In normale omstandigheden hadden *maîtres d'hôtel*, koks en kelners niet zo veel in Gent te zoeken. De handelstelling van 1910 laat zien dat Gent vergeleken met steden als Brussel, Antwerpen en Luik, op het vlak van werkgelegenheid in hotels, cafés en restaurants weinig te bieden had. Brussel en zijn voorsteden stelden in de horeca 3534 arbeiders en bedienden te werk, in Antwerpen (Berchem en Hoboken inbegrepen) waren dat er 1255, de Luikse horeca (met Seraing erbij) gaf werk aan 605 loontrekkenden, terwijl Gent het met 276 moest stellen.³ Aan cafés was er in Gent en omgeving geen gebrek: de stad alleen telde in 1910 niet minder dan 3604 cafés en restaurants. De telling maakt het onmogelijk een onderscheid tussen beide te maken, maar een overweldigende meerderheid ervan waren wellicht zeer kleine cafeetjes. Terwijl er in al die cafés en restaurants maar 129 arbeiders en bedienden werkten, waren er niet minder dan 2619 voltijdse en 226 deeltijdse uitbaters actief, en 1514 familieleden die hen bijstonden. De meeste Gentse cafés waren dus eenmanszaken die enkel de uitbater en zijn familie tewerkstelden. Ook de hotelinfrastructuur was er eerder beperkt: de stad telde 42 hotels, Luik had er (Seraing ingegrepen) 121, Antwerpen (Berchem en Hoboken inbegrepen) 232 en de Brusselse agglomeratie 413.

Geen wonder dat er met het oog op de Wereldtentoonstelling in Gent een gloednieuw hotel kwam dat een permanent gebouw combineerde met een vleugel die na de tentoonstelling afgebroken zou worden.⁴ Bij gebrek aan interesse van Belgische hoteliers, werd de uitbating van dat Flandria Palace Hotel toevertrouwd aan Emile Gompel, die in Parijs het hotel Brighton beheerde, en aan Nicolas Lisansky, een in Rusland geboren entrepreneur die had deelgenomen aan de Wereldtentoonstellingen van Antwerpen in 1894, Brussel in 1897 en Luik in 1905. Op het ogenblik dat het Gentse avontuur van start ging, was hij de exploitant van het Pavillon Tyrolien in het Bois de Boulogne in Parijs.⁵

Als gaststad voor de Wereldtentoonstelling van 1913 was Gent tijdelijk een aantrekkelijke bestemming voor horecapersoneel. Velen onder hen waren buitenlanders. Een screening van zestig straten in de buurt van de tentoonstellingsterreinen, leverde in het Gentse bevolkingsregister 263 horecawerkers op die er in de loop van 1913 neerstreken. 77,9 procent daarvan was in het buitenland geboren.⁶ Dat betekent uiteraard niet dat er slechts een minderheid van Belgische koks en kelners op het gebeuren afkwam. Die laatste groep zal echter veel frequenter dan de buitenlanders in Gent zijn komen werken zonder zich daarvoor in hun vorige verblijfplaats uit te schrijven en zich in het Gentse bevolkingsregister te laten inschrijven. Een minderheid van de opgespoorde horecawerkers (12,2 procent) was vrouw – doorgaans dienststers. Zij kwamen in mindere mate uit het buitenland: 20,3 procent van de

mannelijke horecawerkers uit de steekproef was in België geboren, bij de vrouwen was dat voor 34,4 procent het geval.⁷

Dat ik weet dat een aantal van die buitenlandse hotelmeesters, koks en kelners meer bepaald in het Flandria Palace Hotel aan de slag zou gaan, dank ik aan de archieven van de Gentse werkrechtvaard.⁸ Bij die voorloper van de arbeidsrechtbank waren de loontrekkenden uit de horeca aanvankelijk niet welkom. Enkel werkgevers en werknemers uit ambachten en industrie konden er een klacht indienen in de hoop dat het arbeidsgeschil met een compromis of desnoods een vonnis werd beslecht.⁹ Door de wet van 15 mei 1910 konden ook werknemers en werkgevers uit de horeca bij de werkrechtvaard terecht. De studie van de klachten van het horecapersoneel die de werkrechtvaard behandelde, geeft een zicht op de werkvloer en de arbeidsrelaties in hotels en restaurants, een op dat vlak onderbelichte sector.¹⁰ Historiografische bijdragen over restaurants legden tot nog toe meer belangstelling aan de dag voor de verspreiding van de Franse gastronomie, sterrenchefs en de culinaire geneugten als dusdanig, dan voor het statuut, de arbeidsomstandigheden en de verloning van de horecawerkers.¹¹ Alvorens daarop in te gaan, kijk ik eerst naar de manier waarop die arbeidskrachten werden aangetrokken.

Gand n'est pas Paris

Uit de vonnissen die de Gentse werkrechtvaard inzake een aantal kelners uitsprak, verneem ik dat de *chef de service* van Gompel en Lisansky in Parijs werkkrachten was gaan werven. Gompel en Lisansky hadden daarnaast ook advertenties geplaatst in een aantal buitenlandse kranten en vakbladen uit de horecasector. De sollicitatiebrieven van 110 kandidaten, die onder meer naar die advertenties verwezen, bevinden zich in het Gentse stadsarchief: 14 kandideerden voor een functie in keuken of kelder, 58 ambieerden een job in de eetzaal, 31 kandidaten hadden hun zinnen gezet op werk bij de receptie en administratie en 7 stelden zich kandidaat voor uiteenlopende functies.¹² Ook hier treffen we weinig vrouwen aan: 9,1 procent, voornamelijk *caissières de restaurant* (kassajuffrouwen in restaurants) en *lingères* (linnenjuffrouwen). Wel informeerden 7 mannelijke kandidaten naar een functie die hun vrouw kon uitoefenen. Dat mannelijk overwicht is niet verwonderlijk. Gompel en Lisansky hadden de bedoeling een vrij luxueus hotel uit te baten – allicht daarom onderstreepten verschillende kandidaten dat ze eerder hadden gewerkt in ‘des hôtels de tout premier ordre’ – en in de horeca had een mannelijke bediening nu eenmaal meer prestige dan een vrouwelijke.¹³ Op de tentoonstellingsterreinen als dusdanig zouden serveuses hun mannelijke collega's echter hebben overvleugeld: ‘De kelners klagen steen en been over de concurrentie die zij ondervinden van de kelnerinnen, want vrijwel alleen vrouwen worden tewerkgesteld op de Tentoonstelling’, zo staat in een verslag van de stedelijke werkbeurs (zie verder).¹⁴

Het Flandria Palace Hotel aan het Sint-Pietersstation in Gent dat gebouwd werd voor de Wereldtentoonstelling van 1913. (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Archief Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten, Prentbriefkaarten, nr. 1540)

Gent. — Flandria Palace Hôtel
Gand. — Flandria Palace Hôtel

Verscheidende kandidaten hadden een foto aan hun schrijven toegevoegd. Drie ervan, onder wie één vrouw, verwezen naar hun lichaamslenkte en een handvol preciseerde ‘je présente bien’. Dat dat in die sector niet onbelangrijk was, blijkt uit de kladversie op briefpapier van hotel Brighton, die Gompel van de personeelsselectie had gemaakt: bij enkele geselecteerde namen zette hij de toevoeging ‘présente bien’. Niet alle gegadigden maakten evenveel werk van hun kandidatuurstelling: 20,9 procent gaf een gedetailleerd overzicht van zijn carrière, 51,8 procent verschaftte heel wat gegevens, maar was veel minder precies qua plaatsen en data, en 27,3 procent verstrekke amper informatie. Dat was niet noodzakelijk rampzalig: de Parijse *garçon limonadier* Louis Duprat gaf amper informatie prijs toen hij vroeg naar een job voor hemzelf en zijn vrouw (als kamermeisje), en ze kregen die ook.¹⁵ Mogelijk kenden de twee uitbaters hem al. Redelijk wat briefschrijvers probeerden Gompel en Lisansky te herinneren aan een voorbije ontmoeting of een tijd toen ze onder de leiding van de hoteliers gewerkt zouden hebben. Ze verwezen ook regelmatig naar gemeenschappelijke kennissen of bekende hoteliers of restaurateurs die hen goed gezind zouden zijn. Die vorm van netwerking was natuurlijk niet zonder gevaar als er minder positieve feiten aangehaald konden worden. Ene Frikart, die solliciteerde voor een post als secretaris bij de receptie, anticipeerde daarop en herinnerde Gompel aan de tijd dat hij in die functie in hotel Brighton had gewerkt. Gompel zou hem toen zijn sorties hebben verweten. Maar Frikart suste: ‘Gand n’est pas Paris.’¹⁶ Zelfs kandidaten die weinig informatie verstrekten, preciseerden vaak dat ze meerdere talen kenden: 46,4 procent van de kandidaten gaf uitleg over zijn talenkennis. Bij de gegadigden voor een keuken- of kelderjob was dat 14,3 procent, voor wie in de eetzaal wou werken 44,8 procent, en 64,5 procent bij wie in de receptie aan de slag wilde.

Hadden sommige kandidaten de advertentie van Gompel en Lisansky opgemerkt of via via van de vacatures gehoord, dan maakte 20 procent melding van een of andere organisatie van horecapersoneel. Het frequentst werd verwezen naar La Genevoise, meer bepaald naar de Brusselse afdeling van die organisatie. La Genevoise werd opgericht in Genève in 1877 onder de naam Internationalen Genfer Verbands der Hotel- und Restaurantangestellten. De vereniging had haar eigen plaatsingsbureau.¹⁷ Organisaties zoals La Genevoise hielpen hun leden in de zoektocht naar werk om zo de gehate *bureaux de placement* te omzeilen. Die laatste werden vaak uitgebaat door een cafébaas die de mensen die werk zochten in de horeca veelvuldig deed langskomen – uiteraard mét consumptie – alvorens ze (eventueel) aan werk te helpen.¹⁸ Oproepen en initiatieven om die plaatsingsbureaus te reguleren of te verbieden, liepen spaak. Uiteindelijk werd hun werking tijdens het interbellum geleidelijk gereduceerd, onder meer door de toenemende activiteiten van de officiële arbeidsbeurzen.¹⁹ Ook naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling van 1913 waren er *placeurs* actief: Gompel en Lisansky kregen de diensten aangeboden van het Agence commerciale Pieters & Cie uit Gent voor *placement de sujets*, van ene mevrouw Flouquet, zaakvoerster van het Brussels bureau de placement A la Providence (‘En 24 heures vous serez servi’), en van het Gentse Maison Debaets, ‘bureau de placement des deux sexes’, dat aankondigde extra inspanningen te zullen leveren voor de tentoonstelling.

Sollicitatiebrief met foto van Hubert Meertens, die als *officier* (verantwoordelijk voor het servies en het bestek) aan de slag wilde bij het Flandria Palace Hotel. In tegenstelling tot Meertens pakten slechts weinig kandidaten uit met hun kennis van het Nederlands. Vooral de kennis van het Frans, Duits en Engels werd benadrukt. (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Reeks VII, Openbare Werken, nr. 2194)

Om te vermijden dat werkzoekend horecapersoneel in de klauwen van de plaatsingsbureaus viel, stak de Gentse arbeidsbeurs een tandje bij. Die beurs was als privaat initiatief gesticht in 1891 en in 1908 getransformeerd tot stedelijke instelling. Ze speelde aanvankelijk geen enkele rol in de arbeidsbemiddeling in de Gentse horeca: tussen 1900 en 1905 vonden welgeteld tien koks en elf kelners werk via die weg.²⁰ Op de vergadering van 7 januari 1913 stelde Louis Varlez, de voorzitter van de Gentse arbeidsbeurs, voor dat een afgevaardigde van de vakbond voor de duur van de tentoonstelling de arbeidsbemiddeling voor de horecawerkers voor zijn rekening nam.²¹ Hoewel niet alle bestuurders van de arbeidsbeurs daar even enthousiast over waren, stemden ze er op de vergadering van 11 maart mee in.²² Het experiment werd een succes: terwijl er in 1910, 1911 en 1912 respectievelijk 17, 24 en 114 horecawerkers via bemiddeling van de arbeidsbeurs werk vonden, liep dat in 1913 op tot 1731, aangevuld met 511 zogenaamde extra's. In datzelfde jaar waren 2912 arbeidskrachten naar een job komen vragen en 2495 werkgevers hadden werk aangeboden.²³ Zowel bij vraag en aanbod van werk als bij effectieve plaatsingen, was meer dan 70 procent van de betrokkenen een man.

Le profit et la nourriture²⁴

Op het eerste gezicht pakten Gompel en Lisansky de aanwerving van personeel voor het Flandria Palace Hotel op een professionele manier aan. Toch bleek dat de hoofdmoot van de klachten van koks, kelners en hotelmeesters bij de Gentse werkrechtshoofdraden precies tegen hen gericht was. Bij de klagers waren verschillende horecawerkers wier sollicitatiebrief het gewenste effect had gehad en dus aangenomen werden. De meeste klagers – al dan niet tewerkgesteld bij het Flandria Palace Hotel – vochten hun ontslag zonder vooropzeg aan. Dat was tenminste de manier waarop ze hun klacht formuleerden. In de praktijk bleken sommigen niet zozeer voortijdig te zijn ontslagen, maar was er van werken zelfs niets in huis gekomen.

Op 15 mei eiste een eerste groep van twaalf Parijse horecawerkers voor het verzoeningsbureau van de Gentse werkrechtshoofdraden een compensatie voor weigering van werk en voor reiskosten. Op 20 mei volgden 23 *garçons d'hôtel* met een eis wegens reiskosten en 'ontijdige wegzending'. In geen van beide gevallen leidde de poging tot verzoening tot enig resultaat, zodat de meeste betrokkenen hun zaak voor het algemeen bureau brachten. Wat volgde waren geen twee, maar wel drie vonnissen, omdat de klagers gehergroepeerd werden. De horecawerkers die onder meer werkten voor een vast maandloon, werden uit de groep klagers gelicht en in één vonnis behandeld. De twee andere groepen bestonden uit *garçons*. Een eerste reeks *garçons* kreeg op 3 juni een vonnis te horen, de tweede groep moest daarvoor wachten tot 8 juli. Het vonnis van 3 juni bevat meer details over de aanwerving en over de verloning dan dat van 8 juli.

Eugène Delmasso²⁵, *chef du personnel et du restaurant* van Gompel en Lisansky – die zelf ook een klacht indiende tegen de twee uitbaters –, had in hun naam een mondelinge overeenkomst gesloten met de Parijse *garçons* die verondersteld werden bij de opening van het hotel op 24 april 1913 present te zijn. De *garçons* waren op post, maar werk bleek er niet te zijn. In beide vonnissen stelden de werkrechtshoofdraden vast dat Gompel en Lisansky heel wat volk hadden aangeworven, dat bij aankomst echter niets om handen had. Het vonnis van 3 juni vermeldt dat de *garçons* helemaal uit Parijs gekomen waren enkel met het vooruitzicht te leven van de fooien en te worden gevoed. Van een vast loon was geen sprake. De schade was voor de kelners des te groter omdat ze in Gent geen werk op 'hun niveau' vonden. Ze waren gewoon, zo stelden ze, te werken in 'hôtels de grand luxe' en van dat soort waren er in Gent, naast het Flandria Palace, blijkbaar weinig te vinden. Logies waren niet in het loon begrepen. De kelners logeerden dus niet in het Flandria Palace Hotel waar ze aan de slag zouden gaan. De meesten verbleven in de Baliestraat, de Smisstraat, de Meersstraat en een aantal andere straten in de buurt van het Maria Hendrikaplein waar het hotel lag. In het hotel zelf woonden dertien horecawerkers, onder wie slechts drie Belgen, die in december 1913, een maand na het einde van de Wereldtentoonstelling, allemaal vertrokken waren.

Het is misschien verwonderlijk dat kelners in luxehotels geen vast loon kregen. Uit het doctoraat van Alexandre Tessier over het Grand Hôtel in Parijs blijkt dat het personeel dat rechtstreeks in contact kwam met klanten, zoals de *garçons*, weliswaar

een beduidend lager loon verdiende dan personeelsleden die achter de schermen actief waren, maar die front-of-the-house-werkers kregen alleszins een vast loon uitbetaald.²⁶ Kelners in Amerikaanse luxehotels hadden echter een lager vast loon dan hun collega's in minder prestigieuze etablissementen, omdat ervan werd uitgegaan dat goedgee klanten hogere fooien gaven.²⁷ Enkel werken voor kost en fooien was in de vooroorlogse periode dus niet noodzakelijk een indicatie dat de betrokkene in een minder aantrekkelijk segment van de arbeidsmarkt opereerde. Maar zelfs al had een kelner de mogelijkheid om hoge fooien te krijgen, het bleef afwachten of dat daadwerkelijk gebeurde. Dat kelners voor hun inkomsten overgeleverd waren aan de goodwill van de klanten en dat een fooi geen recht, maar een gunst was, verklaart waarom een vast loon hoog genoteerd stond op het verlanglijstje van de vakverenigingen van kelners. Horecazaken die een vast loon uitbetaalden, los van fooien en maaltijden, werden gezien als goede werkgevers, maar voor de Eerste Wereldoorlog waren die blijkbaar dun gezaaid.²⁸

De Parijse garçons schatten de fooien die ze door hun inactiviteit waren misgelopen op 15 frank per dag, maar de werkrechtshouders halveerden die som bij de bepaling van de schadevergoeding: aangezien er 24 dagen verlopen waren sinds de opening van het hotel, kregen ze dus 180 frank uitbetaald (24 dagen à 7,5 frank), in plaats van de 345 frank (23 dagen à 15 frank) die ze hadden geëist. De kelners maakten daarnaast aanspraak op een compensatie voor de maanden mei, juni, juli en augustus, voor een totaal van 1545 frank, maar daarvoor kregen ze elk slechts 100 frank. De kost voor de reis van Parijs naar Gent die ze op 40 frank hadden geschat, werd teruggebracht tot 20 frank, en van de betaling van de terugreis was geen sprake. Ook de 40 frank die ze aanrekenden voor huishuur werd niet terugbetaald. Uiteindelijk kregen ze in plaats van de gevraagde 2000 frank elk, 300 frank per persoon uitgekeerd. Als bezwarend element vermeldde de gedupeerde garçons dat velen onder hen vergezeld waren van hun echtgenote en hun kinderen. Die bewering moet allicht met een korreltje zout worden genomen: van de 22 klagende garçons die we in het Gentse bevolkingsregister terugvonden, bleken er slechts 3 in gezelschap van hun vrouw.

Niet enkel Franse, maar ook Belgische kelners bleken het slachtoffer van de overmoed van ondernemers in de horeca. Twee dagen na de opening van de Wereldtentoonstelling stelden Brusselse garçons vast dat hun verwachtingen niet werden ingelost. Albert Boiteux en zes andere *garçons de café* dienden een klacht in tegen Fernand Van Damme, die het Restaurant des Floralies – Gambrinus Exposition uitbaatte. Op 4 mei dienden nog negen andere Brusselse koffiehuisbedienden een klacht in tegen de restauranthouder. In drie brieven lieten ze de voorzitter van de werkrechtshouders weten dat ze in Brussel waren benaderd door ene Pierre Lemaire. Die had hen aangeworven om als *garçons limonadiers restaurateurs* in het restaurant van Van Damme te werken.²⁹ Een dag voor de opening van de Wereldtentoonstelling waren ze van Brussel naar Gent gereisd, waar ze meteen op een koude douche werden onthaald: 'personne pour nous recevoir, rien à manger, ni à boire, et pas de logement'. 's Anderdaags terugkomen, kregen ze te horen. De dag van de ope-

Gand le 28 Avril 1913
Monsieur le Président
du
Conseil de Trud'homme
de
Gand

Nous soussigné Alphonse Declercq
rue de Meirde 409. Alphonse Pielt 17 rue
François. Albert Colombe. rue des Alexiens 10
vous résident à Bruxelles ont l'honneur
de déposer entre vos mains une plainte
à ce sujet.

Monsieur Pierre Lemaire nous avait
engagé comme garçons limonadier, restaura-
rateurs pour le restaurant Floralie aux
Carmineus. Expositions. Directeur Monsieur
Tandamme. Nous partons donc de Bruxelles
et nous arrivons à l'Exposition Vendredi
et nous arrivons à 11 heures et personne pour nous
recevoir, rien à manger ni à boire et pas
de logement, on nous reçoit à 5 heures en
disant de revenir le samedi 26 à 7 heures
du matin. même répétitions quand il
s'agit de commencer nous arrivons 60
tables pour 52 garçons donc pas possible
de travailler.

Nous avons demandé le rembourse-
ment de notre garantie de 10 frs qu'on a

refusé de nous remettre d'abord
et que finalement il nous a remis le
dimanche soir à 6 heures après avoir
fait de nombreuses démarches.

Nous réclamons donc trois journées
de travail à 7 fr. 50. Total 22 fr. 50.

chambres. 6.00 fr

Pensions 12.00

Logage 4.40

32.40 fr

Recevez Monsieur le Président.
du Conseil de Trud'homme de Gand
vos civilités

Alphonse Declercq
Alphonse Pielt
Albert Colombe

Een van de drie klachtenbrieven van Brusselse garçons aan de voorzitter van de
werkrechtsheraad. (Rijksarchief Beveren, Arbeidsrechtbank te Gent, Werkrechtsheraad te
Gent, Losse stukken, 329)

ning van de tentoonstelling bracht geen beterschap, wel integendeel. Van het werk
dat hen was beloofd, bleek niets in huis te komen: het restaurant telde 60 tafels,
maar er waren 52 garçons aangeworven. Dat er een wanverhouding was tussen
het aantal personeelsleden en het beschikbare werk begon hen overigens pas te
dagen nadat Van Damme hen zijn restaurant van kop tot teen had laten poetsen.
De Brusselse koffiehuisbedienden hadden bovendien elk 10 frank moeten betalen
als frais d'entrée. Pas na herhaaldelijk aandringen kregen ze die de volgende dag
terug. Het is onduidelijk aan welke voorwaarden de garçons tewerkgesteld zouden
worden. Op basis van hun eis tot schadevergoeding concluderen we dat ze zoals
hun Parijse tegenhangers voor fooien en maaltijden gingen werken. Opvallend is
dat de Brusselse garçons hun fooien op 7,5 frank per dag schatten, de helft van de
Parijzenaars. Het Flandria Palace gaf mogelijk uitzicht op hogere fooien dan het
eethuis van Van Damme.

Een aantal van de gedupeerde Brusselse koffiehuisbedienden was lid van de Union syndicale des garçons et serveuses limonadiers restaurateurs hôteliers de Bruxelles. Zoals blijkt uit haar briefpapier was die organisatie gevestigd op hetzelfde adres (rue du Poinçon 1 en 3) als de Union syndicale du personnel des hôtels, cafés, restaurants et brasseries de Belgique, die op de voorpagina van haar krantje trots verkondigde dat ze sinds 1895 geaffilieerd was met de Belgische Werkliedenpartij.³⁰ Jean-Baptiste Noul, die zelf *limonadier restaurateur* was en het in Brussel als kandidaat van de Union syndicale tot werkrechter had geschopt, trok de zaak tegen Van Damme naar zich toe. Hij vertegenwoordigde de werkloze gedupeerden, uiteindelijk 28 Brusselse garçons, zodat die niet op kosten zouden worden gejaagd door de zittingen van de Gentse werkrechtshoofden bij te wonen. Het is onduidelijk hoe de zaak afliep. De ervaringen van de kelners tijdens de Wereldtentoonstelling werden als volgt becommentarieerd: ‘De bazen kunnen gemakkelijk tien keer meer personeel dan nodig aanwerven, met het funeste gevolg dat zij hun verplichtingen niet nakomen wanneer er te weinig werk is: drie vierde van de pechvogels wordt op straat gezet zonder zelfs de minste schadevergoeding.’³¹

In het volgende hoofdstuk ga ik in op de ervaringen van de horecawerkers, zoals de hotelmeesters, die expliciet of impliciet als bedienden werden aangeduid. Garçons werden niet tot de bedienden gerekend, maar arbeiders waren zij volgens sommigen evenmin. Bij de bespreking van de Wet op het arbeidscontract van 1900 – die betrekking had op arbeiders, maar niet op bedienden –, hebben socialistische volksvertegenwoordigers, zoals Louis Bertrand, tevergeefs geprobeerd de wet toepasbaar te maken op garçons in hotels, restaurants en cafés.³² Het hoofdstuk dat de *Pandectes belges* (een op trefwoord geordende verzameling van wetten en rechtspraak) aan het arbeidscontract wijdde, illustreert goed voor welke verwarring en twijfel de garçons zorgden. Voor de ene waren garçons een soort dienstbodes, op wie de Wet op het arbeidscontract evenmin betrekking had. Anderen meenden dat het eerder bedienden waren, terwijl ook de these dat het arbeiders waren, voorstanders had.³³ Een van de elementen die de classificatie van garçons bemoeilijkte, was dat velen van hun werkgever geen of amper loon ontvingen. Ze waren afhankelijk van de fooien die de klanten hen toestopten. Artikel 1 van de Wet op het arbeidscontract nam echter de betaling van een loon op in de definitie van het arbeidscontract. Ook de socialistische volksvertegenwoordigers hadden dat probleem opgemerkt. Het lukte hen echter niet om het fooisysteem ter discussie te stellen. Dat was ook het geval met hun poging om contracten nietig te verklaren waarin loontrekkenden, zoals de garçons, een som moesten betalen aan hun werkgever alvorens aan de slag te kunnen – zie de hoger vermelde *frais d'entrée*, vaak ook *droit de tablier* genoemd.³⁴ De verwarring werd er niet minder op toen de nieuwe Wet op de werkrechtshoofden van 1910 de bevoegdheid uitbreidde tot de garçons en die expliciet tot de arbeiders rekende.³⁵ Consequent met wat de wetgever in 1900 had vooropgesteld, werd in geen enkel vonnis aangaande garçons naar de Wet op het arbeidscontract verwezen.

Een gunstiger 'statuut' voor bedienden

Terwijl de Parijse en de Brusselse garçons enkel hun deel van de fooien en hun maaltijden kregen, waren er in het Flandria Palace Hotel personeelsleden aan de slag die een vast maandloon genoten. Twee onder hen hadden samen met de Parijse garçons een klacht ingediend, maar aangezien ze in tegenstelling tot de kelners een vaste verloning hadden, werd hun zaak gevonnist samen met de personeelsleden van Gompel en Lisansky die in hetzelfde geval verkeerden. Eugène Delmasso en Henri Sallier (beiden personeelschefs, de laatste van het café van het hotel), Edmond Garchter (*employé garde manger*) en Jean Gicquel (*employé entremetteur*) kwamen allen uit Parijs en kregen maaltijden en een maandloon van 300 frank, hun deel 'au bénéfice du tronc (pourboirs alloués par les clients)'. Charles Jordan (chef-barman), François Laurens (*employé premier commis saucier*) en Antoine Anjas (*employé commis de nuit*) verdienden per maand 150 frank en genoten dezelfde voordelen als de vorige drie.³⁶ Dat personeelsleden die in de keuken werkten, deelden in de fooien was ongebruikelijk. Dominique Versino (*chef de service*) en Jules Brifaut (barman) kregen naast maaltijden ook hun deel van de fooien en verdienden 100 frank per maand. Ook zij kwamen allemaal uit Parijs.

Vijf klagers trokken zich terug. Drie van de vier overblijvende eisers oefenden een leidinggevende functie uit en zij werden allicht op basis daarvan impliciet als bedienden gekwalificeerd. De achterliggende redenering werd geëxpliciteerd in een ander vonnis, uitgevaardigd naar aanleiding van de klacht van maître d'hôtel Louis Herremans tegen hotelier Auguste Clément. Alvorens die klacht ten gronde behandeld kon worden, moest worden bepaald of de klager arbeider of bediende was. De artikels 3 en 4 van de Wet op de werkrechtshraden van 1910 associeerden arbeiders met manuele bezigheden, terwijl bedienden intellectuele activiteiten hadden. De Gentse werkrechtshraden stelden vast dat 'uit alles blijkt dat de klager een organisatorische en leidinggevende taak had en dus een intellectuele bezigheid had' en dat Herremans dus een bediende was, hoewel de werkgever het tegendeel beweerde.³⁷ Het is dus logisch dat de leidinggevende Delmasso en co als bedienden werden gevonnist. Dat ook barman Brifaut bij de bedienden werd gerangschikt, geeft de indruk dat andere elementen, zoals een vast loon, daarbij een rol speelden.

De vier voor wie wel een vonnis werd uitgesproken, werden beduidend gunstiger behandeld dan de Brusselse en Parijse garçons. Terwijl de garçons tevergeefs een compensatie eisten voor alle dagen tussen eind april en eind augustus dat ze fooien hadden misgelopen, kregen Jordan, Versino en Briffaut vier maanden loon, vier maanden fooien (à 7,5 frank per dag) en vier maanden diverse onkosten (à 2,5 frank per dag). Hoewel de betrokkenen weliswaar meer hadden geëist, kregen ze een beduidend hogere som (respectievelijk 1800 en twee keer 1600 frank) dan de Parijse garçons. Voor Delmasso werd zelfs geen enkele berekening gemaakt: hij kreeg zonder veel uitleg 3300 frank. Terwijl de werkrechtshraden zowel bij de garçons als de horecawerkers-bedienden oordeelden dat Gompel en Lisansky waren tekortgeschoten in de uitvoering van de contracten, was de compensatie die de bedienden daarvoor kregen veel gunstiger. De Parijse garçons waren dus twee keer de klos:

zij verdienden niet enkel geen vast loon, bij de schadevergoeding als gevolg van de contractbreuk keerde het gebrek daaraan zich tegen hen. De werkrechters waren van oordeel dat ze wel snel ander werk zouden vinden. Voor de al vermelde Louis Herremans bijvoorbeeld, die als maître d'hôtel voor hotelier Auguste Clément had gewerkt, hadden ze daarentegen veel meer begrip. Ze oordeelden dat hij met een maandloon van 300 frank niet zo gemakkelijk evenwaardig werk zou vinden. Daarom kreeg hij als compensatie voor zijn onterecht ontslag op staande voet drie maanden loon uitbetaald. Andermaal blijkt dus dat horecawerkers die als bedienden beschouwd werden een gunstiger behandeling kregen.

De zaak van Robert Van den Bossche wijst er echter op dat het niet volstond een leidinggevende functie uit te oefenen in de horeca om een vast loon te krijgen, en je werd met zo'n functie evenmin per definitie als bediende beschouwd. Van den Bossche werd zowel in het Gentse bevolkingsregister als in het vonnis van de werkrechtssraad aangeduid als koffiehuisbediende. In mei 1913 werd hij echter aangesteld als 'hoofd van het dienend personeel in het koffie- en restauratiehuis Littoral baltique', dat de Duitser Christian Sorhagen uitbaatte op het tentoonstellingsterrein.³⁸ Van den Bossche moest koffiehuisbedienden, *chasseurs*³⁹, wasvrouwen, dienstboden en een nachtwaker aanwerven, 'naar dezes vrijen keus en onder zijne uitsluitelijke verantwoordelijkheid'. Als borg voor het verdwijnen, breken of beschadigen van het tafelgerei moest de man 250 frank neertellen. Als loon kreeg hij 'slechts het van de verbruikers verkregen drinkgeld'.

Op 23 mei kwam er een kink in de kabel. De uitbater van het etablissement had al het personeel dat Van den Bossche had aangeworven, ontslagen om het te vervangen door de personeelsleden van het Zillerthal, dat de dag tevoren was afgebrand. Sorhagens daad van inter-Duitse solidariteit lokte het ontslag van Van den Bossche uit: hij vond dat hij niet verantwoordelijk kon zijn voor 'een dertigtal vreemde en onbekende dieners en werklieden'. De werkrechters vonden zijn reactie overdreven, hoewel ze zich er wel in konden vinden dat hij geen verantwoordelijkheid kon dragen voor mensen die hij niet kende en niet had aangeworven. Blijkbaar lieten de uitbaters zowel in het geval van Delmasso als dat van Van den Bossche de aanwerving van garçons over aan een personeelschef. Die was daardoor verantwoordelijk voor hun functioneren. Delmasso werd met die verantwoordelijkheden als bediende beschouwd, Van den Bossche werd gevonnist door de kamer der arbeiders.⁴⁰ Die verschillende behandeling hield meer verband met de manier van verloning dan met de inhoud van hun werk. Ondanks zijn verantwoordelijkheden had Robert Van den Bossche enkel recht op fooien en als gevolg daarvan werd hij behandeld zoals de Parijse en de Brusselse garçons.

Maar ook een vast maandloon, leidinggevend werk en de behandeling van een zaak door de kamers der bedienden, leidden niet noodzakelijk tot een genereuzere schadevergoeding. De Franse koffiehuisbediende Germain Grimal was door Maurice Taïb, de uitbater van restaurant Central op de tentoonstellingsterreinen, op 29 juni

aangeworven als maître d'hôtel voor een maandloon van 300 frank.⁴¹ Op 9 juli werd Grimal ontslagen omdat de zaken minder goed gingen dan verwacht. De uitbater wrong zich in alle mogelijke bochten om te bewijzen dat Grimal als garçon en niet als hotelmeester – dus bediende – was aangeworven, maar de werkrechters stapten niet mee in die redenering. Grimal's advocaat opperde in zijn conclusies dat zijn cliënt recht had op het loon van de lopende maand en een schadevergoeding voor drie maanden, met andere woorden de regeling die Delmasso en co. hadden genoten. Hoewel de werkrechters zijn statuut van maître d'hôtel niet in twijfel trokken, kreeg hij niet de geëiste 1200 frank, maar slechts 300 frank: 140 frank voor de veertien dagen die hij had gewerkt, aangevuld met een schadevergoeding van 160 frank. De man werd dus eigenlijk enkel vergoed voor de lopende maand. De werkrechters hielden er rekening mee dat het ondertussen 30 september was en dat 'le caractère temporaire' van de activiteiten van Taïb hem niet zo veel gelegenheid meer gaven om nog veel omzet te hebben en dus die som op te hoesten.

In zijn betoog expliciteerde de advocaat van Grimal waarom zijn cliënt volgens hem recht had op een schadevergoeding van drie maanden loon. Zo vernemen we iets meer over de achterliggende redenering die impliciet gold voor de andere vonnissen van bedienden met een vast loon. De advocaat verwees naar artikel 1135 van het Burgerlijk Wetboek.⁴² Daarmee wilde hij erop wijzen dat Grimal bij het afsluiten van het contract ervan mocht uitgaan dat de bestaande gewoonten inzake opzeggingsvergoeding golden. Bij een bediende bleek drie maanden loon gebruikelijk te zijn, een regeling die beduidend interessanter was dan die voor arbeiders of garçons.⁴³ Vandaar dat de werkgevers zich in bochten wrongen om te bewijzen dat ze in geen geval bedienden hadden aangeworven.

The whole staff raged and cursed like demons⁴⁴

Kok Bernard Borhegyi. (Algemeen Rijksarchief, Dossier vreemdelingenpolitie, nr. 902.724)

De Pandectes belges zijn eensluidend: koks zijn arbeiders.⁴⁵ Bij onterecht ontslag zonder vooropzeg konden zij, in tegenstelling tot bedienden, dus geen aanspraak maken op drie maanden loon. Emile Gabriel, een chef-kok die voor 250 frank per maand was aangeworven door restauranthouder Maurice Eskenazi, stelde in zijn eis tot schadevergoeding dat gewoonlijk één maand schadevergoeding wordt toegekend. Ook meester-kok Emile Hoste die zonder vooropzeg was ontslagen, eiste één maand loon. Hij werkte voor een maandloon van 175 frank plus maaltijden bij weduwe Velleman, uitbaatster van het Royal Victoria Hotel. De vier koks van het Burgerhuis⁴⁶, een populair etablissement op de Wereldtentoonstelling dat in de nacht van 17 op 18 september in vlammen was opgegaan, eisten voor hun onterecht ontslag zonder vooropzeg eveneens één maand loon – ze verdienden tussen 200 en 300 frank per maand.⁴⁷

Het restaurant van Das Deutsche Haus op de Wereldtentoonstelling van 1913. (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Archief van de Naamloze Maatschappij Expo 1913, Foto's, nr. 617)

De vijf koks van het restaurant van Das Deutsche Haus, die ook hun onterecht ontslag betwistten, dachten echter dat er meer uit te halen viel. Het restaurant werd uitgebaat door de Duitsers Albert Jungblodt en Charles Ewald Spies. Die laatste had al in de lente van 1910 in Brussel verbleven, allicht voor de Wereldtentoonstelling die toen in de hoofdstad plaatsvond.⁴⁸ Kok Adolphe Buys woonde in Brussel en verbleef voor zijn werk tijdelijk in Gent. Hij verdiende 325 frank per maand. Kok Bernard Borhegyi, die werkte als saucier, was in Duitsland geboren, maar had de Oostenrijkse nationaliteit. Vanaf 1909 werkte hij geregeld in België, onder andere in Oostende, Brussel, Luik en Schaarbeek.⁴⁹ Af en toe trok hij terug naar Duitsland. In het restaurant van Das Deutsche Haus verdiende hij 325 frank per maand. Kok Georges Jeanjean woonde ook in Brussel en kreeg 250 frank per maand. De Nederlandse kok Adrien Van Heuven kreeg hetzelfde loon.⁵⁰ De koks Benjamin Vanderstraeten en Emile Dormay – die laatste was eind april 1913 van Anderlecht naar Gent afgezakt – kregen beiden 150 frank per maand. Allemaal kregen ze maaltijden en hun was werd voor hen gedaan.⁵¹ Zoals gebruikelijk deelden ze niet in de fooien.

De koks van het restaurant van Das Deutsche Haus eisten voor hun naar eigen zeggen onterecht ontslag op staande voet, de betaling van de lopende maand, een vergoeding gelijk aan drie maanden loon, aangevuld met telkens 300 frank voor

Een van de terrasjes op de Wereldtentoonstelling. (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Archief van de Naamloze Maatschappij Expo 1913, Foto's, nr. 503)

de maaltijden en de wasfaciliteiten waarvan ze niet konden genieten. Ze eisten met andere woorden eenzelfde behandeling als bedienden en vorderden bedragen tussen de 825 en 1437,5 frank. Daar kwam echter niets van in huis en dat niet alleen omwille van het feit dat ze geen bedienden waren. Enkel Van Heuven, Vanderstraeten en Dormay kregen een kleine som: het loonbedrag dat ze nog tegoed hadden. Van enige compensatie wegens onterecht ontslag was geen sprake. De andere koks kregen echter te horen dat hun ontslag op staande voet terecht was omdat ze zware fouten hadden begaan. De beschuldigingen die tegen hen werden geuit, werden gestaafd door zeven getuigen.

De ten laste gelegde feiten waren zeer divers. Van Buys werd gezegd dat hij zich meteen na zijn aanstelling naar drie Gentse slagers had begeven om een percent te vragen op alle leveringen. Hij zou ook 2 frank per dag en per garçon gekregen hebben in ruil voor dubbele porties. Met die dubbele porties kon de garçon drie klanten bedienen. De kassa had echter enkel weet van twee klanten: wat de derde klant betaalde, verdween in de zakken van de garçon, die uiteraard wel de medeplichtigheid van de keuken moest afkopen. Vijf garçons zouden die 'taks' aan de keuken

hebben betaald. Buys werd er ook van beschuldigd hespen te hebben meegenomen die Jeanjean hem via het keldergat had gegeven. Buys kreeg daarnaast het verwijt dat hij de hesp zo onhandig afsneed dat ze niet meer aan klanten verkocht kon worden, terwijl vijftientig kilo vet onterecht naar het afval was verwezen. Dat alles allicht om dat ‘afval’ te verkopen. De dag van zijn ontslag zou Buys drie dozen truffels uit zijn schuif hebben genomen om ze alsnog in de provisiekast terug te leggen. Bernard Borhegyi werd niet zozeer oneerlijkheid verweten – hoewel getuigen hem hadden zien vertrekken met rauwe kalfskoteletten –, wel dat hij voortdurend ruzie maakte, met pannen gooide zodat de mousselinesaus van de muren droop en letterlijk olie en boter op het vuur gooide zodat de vlammen in de hoogte schoten. Ook de andere koks werd geruzie verweten.

Op het eerste gezicht lijken de praktijken waaraan deze koks zich schuldig maakten, eerder uitzonderlijk. Als we er echter de beschrijving op naslaan die George Orwell gaf van zijn tijd in de onderbuik van een Parijs hotel in de jaren 1920, dan stoten we op een aantal gemeenschappelijke elementen. Zowel bij de Gentse ploeg als bij de Parijse entourage van Orwell lijken stelen van de werkgever en ruzie maken een vast onderdeel van de werkrelaties in de horeca. Toen Orwell nog zonder werk zat, bleef hij in leven onder meer door het voedsel dat zijn vriend Boris, een kelner, naar buiten smokkelde.⁵² Toen hij als plongeur werkte, merkte hij op: ‘Alle kelners stalen voedsel – meer zelfs, ik heb zelden een kelner gezien die de maaltijden aanraakte die hem door het hotel werden verstrekt. De koks stalen nog meer en wij, in het koffiehuis, dronken stiekem grote hoeveelheden thee en koffie. Wie in de kelder werkte, stal sterke drank.’⁵³ Toen hij vervolgens in een klein restaurant ging werken, moffelde de kok ook daar voedsel weg onder haar kleren.⁵⁴ De kok die bij de Gentse slagers een percent vroeg op de leveringen, toont gelijkenissen met de Parijse *mâitres d’hôtel* die een bonus kregen van de champagneproducenten, afhankelijk van het aantal kurken dat ze voorlegden.⁵⁵ Dat volgens Orwell vooral koks op grotere schaal voedsel verdonkeremaanden, is misschien omdat ze weliswaar niet zo slecht betaald werden, maar geen mogelijkheid zagen om via fooien hun loon op te krikken. Ze zaten bovendien bij de ‘bron’. Het hotel waar Orwell werkte, anticipeerde op die diefstallen door het personeel bij het buitengaan door een portier te laten fouilleren⁵⁶, maar aangezien die zelf geen toonbeeld van eerlijkheid was, kon hij altijd bij het opzet worden betrokken.

Gary Alan Fine, die een etnografische studie maakte van Amerikaanse restaurants, stelt dat het management ervan uitgaat dat personeelsleden zich in zekere mate voedsel toe-eigenen, maar dat dat doorgaans binnen de perken blijft.⁵⁷ Mogelijk hadden de koks van het restaurant van Das Deutsche Haus de impliciete grens overschreden van wat er op dat vlak werd getolereerd. Er is ook een onderscheid tussen zich voordelen in natura toe-eigenen en georganiseerd bedrog plegen door ‘extra’ porties voor eigen gewin te verkopen. Dat werkgevers daar niet mee opgezet waren, blijkt uit de etnografische studie van William Whyte, die in de jaren 1940 neerstreek in een aantal Amerikaanse restaurants. Vaak opereerden daar *checkers* die de dienborden controleerden alvorens de kelners ze naar de eetzaal brachten:

nagaan of de porties overeenkwamen met wat er besteld was, was een van hun taken.⁵⁸ Dorothy Sue Cobble, die de geschiedenis van de Amerikaanse dienstster schreef, merkt op dat extra schotels bestellen die niet aan de kassa kenbaar werden gemaakt, maar wel door de klant werden betaald, door de dienststers werd gepercipieerd als een legitieme aanvulling van hun loon. De groep bepaalde impliciet hoe ver men daarin kon gaan.⁵⁹ Het overzicht dat Mars en Nicod maakten van de manieren waarop kelners en andere horecawerkers zich allerlei voordelen toe-eigenden, geeft de indruk dat sommigen met niets anders bezig waren dan uit te dokteren hoe ze hun loon konden aanvullen. Ook daar is er echter sprake van een continuüm waarbij een getolereerd toe-eigenen van voordelen in natura geleidelijk overging naar wat als regelrechte diefstal werd gepercipieerd. Belangrijk is dat die grens niet voor iedereen dezelfde was: wie tot de vaste kern van het personeel behoorde, kon zich meer veroorloven dan losse medewerkers. Weten hoe ver je kon gaan, maakte deel uit van de socialisering binnen de beroepsgroep, terwijl deelnemen aan die praktijken ook gold als voorwaarde om in de groep geïntegreerd te worden.⁶⁰ Mogelijk waren de banden tussen de personeelsleden van het restaurant van Das Deutsche Haus (nog) niet hecht genoeg om ‘solidair’ hun werkgever te bedriegen. Ze waren aan de slag vanaf eind april en begin juni praatte een van de kelners de boosdoeners aan de galg. Niet elke kelner was overigens bij het opzet betrokken, wat ook een verklaring kan zijn waarom de praktijken uiteindelijk aan het licht kwamen.

George Orwell plaatst ook de ruziënde koks in perspectief: hij besteedt heel wat aandacht aan de routineuze scheldpartijen in de keuken – in de zaal werd het eten onveranderlijk met een uitgestreken gezicht geserveerd.⁶¹ Schelden was niet enkel een manier om het helse ritme en de lange werkdagen vol te houden, maar het bevestigde ook de hiërarchische relaties tussen de personeelsleden. De koks voelden zich als geschoolde werkers ver verheven boven de kelners, die op hun beurt neerkeken op de plongeurs en aanverwanten.⁶² Eens het toneel van de keuken verlaten, werden de plooiën echter gladgestreken: ‘Soms ontmoetten we sommige van onze koks en kelners in een taverne. Zij waren vriendelijk en boden ons drankjes aan. Binnenskamers behandelden zij ons als slaven; maar buiten de werkuren is iedereen gelijk en tellen de scheldpartijen niet mee. Dat behoort nu eenmaal tot de etiquette in hotels.’⁶³ Ook in de etnografische studie van Fine luidt het dat ruzies in de keuken snel overwaaien.⁶⁴ De koks in Gent, en meer bepaald Borhegyi, werden niet zozeer de ruzies op zich verweten, maar wel dat het de werkzaamheden verstoorde: ‘er bestond een slechte verstandhouding tussen hen, en het werk en de bediening leden daaronder’.⁶⁵ Met andere woorden: het geroep en getier was niet langer functioneel.

Besluit

Sinds de wet van 15 mei 1910 konden koks, kelners en maitres d'hôtel bij conflicten met hun werkgever terecht bij de werkrechtshraden. Zoals bij loontrekkenden uit de ambachten en de industrie zorgde het einde van een werkrelatie voor heel wat onenigheid. In ambachten en industrie was het de gewoonte dat wie werd ontslagen recht had op een periode van vooropzeg. Wie onterecht op staande voet werd ontslagen, had recht op een schadevergoeding.⁸⁶ Ook in de horeca gold die regel, met dien verstande dat verschillende van de klagers al ontslagen waren voor ze aan werken waren toegekomen. In de vonnissen die de klachten van de horecawerkers behandelden, bleef een aanzienlijk deel van de redeneringen impliciet: hoe men tot een conclusie kwam, werd vaak niet geëxpliciteerd omdat het voor de betrokkenen evident was.

Hoewel de Wet op het dienstcontract van 7 augustus 1922, die de arbeidsrelatie van bedienden regelde, er nog niet was, bleken de maitres d'hôtel en andere leidinggevende personen die als bedienden werden beschouwd, veel gunstiger compensaties in de wacht te slepen dan koks en kelners. In België is tot vandaag het ontslagrecht voor bedienden gunstiger dan voor arbeiders. In 1913 was dat niet anders. Koks werden bij de arbeiders gerekend. Terwijl de bedienden drie maanden loon kregen als ontslagvergoeding, moesten de koks genoeg nemen met ongeveer een weekloon. De toepassing van de Wet op het arbeidscontract van 1900, die de arbeidsrelatie van arbeiders regelde, was minder gunstig dan de traditie die een maandloon als compensatie voorzag. De situatie van de kelners was allicht het minst te benijden. Hun 'loon' bestond vaak enkel uit fooien en maaltijden: dat ze geen vast loon hadden, werd tegen hen uitgespeeld bij de bepaling van een ontslagvergoeding.

Deze conclusies hebben echter een voorlopig karakter. Ze zijn niet alleen gebaseerd op een beperkt aantal gevallen, de vonnissen geven de indruk alsof de werkrechtshraden het zelf nog aan het uitzoeken waren. De vraag is in welke mate de toenemende sociale en arbeidswetgeving en de rechtspraak, de besluitvorming in de werkrechtshraden verder heeft beïnvloed. Mogelijk wijzigden tijdens het interbellum ook de krachtsverhoudingen op het terrein: was het gros van de kelners toen nog steeds louter aangewezen op fooien? Ten slotte moeten we er ook rekening mee houden dat we hier te maken hebben met vonnissen van de werkrechtshraad in Gent. In een stad als Brussel, waar er meer werkgelegenheid was in de horeca, hield men er niet noodzakelijk dezelfde redeneringen op na.

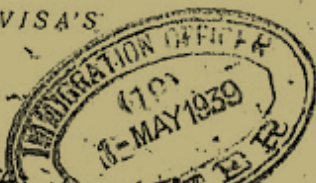
Dank aan Jan Vermeersch voor de vertaling van de Franse en Engelse citaten.

- 1 Voor de horecawerkers van wie ik een dossier terugvond in het archief van de Vreemdelingenpolitie, werd vaak gepreciseerd dat de betrokkenen enkel voor de duur van de Wereldtentoonstelling in Gent neerstreken.
- 2 Stad Gent, Bevolkingsregister 1911-1920; Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Justitie, Bestuur openbare veiligheid, Dienst vreemdelingenpolitie, nrs. 1031476, 1033730, 1034460. Dank aan Filip Strubbe en het leeszaalpersoneel van het ARA, wier hulp de raadpleging van de vreemdelingendossiers (een interessante bron maar met een complexe ontsluiting) sterk vergemakkelijkte; Rijksarchief Beveren, Arbeidsrechtbank te Gent, Werkrechttersraad te Gent, Rollen, nr. 245.
- 3 *Recensement de l'industrie et du commerce au 31 décembre 1910. Volume VII*, Brussel: Ministère de l'Industrie et du Travail, 1921, pp. 848-859. Enkel de voorsteden waar er in hotels, restaurants en cafés minimum tien loontrekkenden werkten, werden in rekening gebracht. Wat Brussel betreft zijn dat: Anderlecht, Elsene, Laken, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Gillis, Sint-Joost-ten-Node en Schaarbeek.
- 4 E. DE KEUKELEIRE, Het Flandria Palace Hotel (1911-1939). In: *Ghendtsche Tydinghen*, 37(2008)5, pp. 266-267.
- 5 Over Nicolas Lisansky (de schrijfwijze varieert): zie zijn dossier Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Justitie, Bestuur openbare veiligheid, Dienst vreemdelingenpolitie, nr. 490242. Zie ook: Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Reeks VII, Openbare Werken, nr. 2194.
- 6 De herkomst, het migratiepatroon en andere kenmerken van die groep is onderwerp van: Patricia VAN DEN EECKHOUT, Down and out in Ghent? Cooks and waiters at the World and International Exhibition, Ghent, 1913. In: *Food & History*, momenteel gepeerreviewd.
- 7 In de Brusselse Greepstraat, een straat met veel horecazaken, telde het mannelijke personeel in de jaren 1890-1900 24,7 procent Belgen tegen 56,2 procent bij de vrouwen. Zie: Peter SCHOLLIERS, Anonymous cooks and waiters: labour markets and the professional status of restaurant, café and hotel personnel in Brussels, 1840s-1900s. In: *Food & History*, 2(2004)1, p. 151.
- 8 Het idee om de straten in de omgeving van het tentoonstellingsterrein te screenen, steunt op de vaststelling dat de horecawerkers die hun zaak in 1913 aan de werkrechttersraad voorlegden, vooral in die straten gehuisvest waren.
- 9 Voor voorbeelden van de rechtspraak van de Gentse werkrechttersraad vanaf de jaren 1870: Patricia VAN DEN EECKHOUT, Gestrand in Gent. Of hoe zich te ontdoen van een dure Engelse meesterknecht (1896-1898). In: *Brood & Rozen*, (2009)1, pp. 15-27; Patricia VAN DEN EECKHOUT, Giving notice: the legitimate way of quitting and firing (Ghent, 1877-1896). In: Peter SCHOLLIERS & Leonard SCHWARZ (red.), *Experiencing wages: social and cultural aspects of wage forms in Europe since 1500*, Oxford: Berghahn, 2003, pp. 81-109; Patricia VAN DEN EECKHOUT, Secrets, lies and contracts. Conflicts between employers and their foremen in nineteenth-century Ghent (1885-1913). In: Patricia VAN DEN EECKHOUT (red.), *Supervision and authority in industry. Western European experiences, 1830-1939*, Oxford: Berghahn, 2009, pp. 83-110.
- 10 De documenten van de Gentse werkrechttersraad uit 1913 die in deze bijdrage worden benut, zijn te vinden in: Rijksarchief Beveren, Arbeidsrechtbank te Gent, Werkrechttersraad te Gent, Rollen, 245; Verzoening en verzending, 183; Verzoening, 228; Verslagen van de zittingen, 267; Vonnissen, 308; Losse stukken, 329-330.
- 11 Patricia VAN DEN EECKHOUT, Restaurants in Western Europe and the United States in the 19th and 20th centuries: an introduction. In: *Food & History*, 10(2012)1, pp. 143-153.
- 12 Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Reeks VII, Openbare Werken, nr. 2194.
- 13 Peter SCHOLLIERS, Anonymous cooks and waiters [...], p. 152.
- 14 Vertaald uit het Frans: 'Les garçons se plaignent amèrement de la concurrence qui leur est faite par les serveuses, qui sont presque exclusivement employées à l'Exposition.' Zie: Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Fonds Handel en Nijverheid 1796-1913, reeks K, nr. 776.

- 15 Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Reeks VII, Openbare Werken, nr. 2194, Brief van Louis Duprat gedateerd 10 februari 1913.
 - 16 Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Reeks VII, Openbare Werken, nr. 2194, Brief van E. Frikart gedateerd 5 mei 1913.
 - 17 In 1908 telden België en Nederland (die samen de Branche Belgico-Hollandaise van La Genevoise vormden) 509 leden, Duitsland 1888, Frankrijk 940, Groot-Brittannië 1515, Italië 418 en Zwitserland 496. Zie: Wilhelm KULEMANN, *Die Berufsvereine* (volume 1, boek 2), Jena: Fischer, 1908, pp. 378-379. Een postkaart van La Genevoise die Gompel en Lisansky in 1913 kregen, stelde dat de organisatie wereldwijd 16.000 leden had (248 secties, 60 bureaux de placement). In de Lage Landen waren er secties in Brussel, Amsterdam, Antwerpen, Den Haag, Rotterdam, Luik, Oostende, Blankenberge, Scheveningen en Vlissingen. Tijdens de Wereldtentoonstelling was er een Section Gand (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Reeks VII, Openbare Werken, nr. 2194).
 - 18 Franz MAHUTTE, *Bruxelles vivant*, Brussel: Bureaux de l'anthologie contemporaine des écrivains français et belges, 1891, pp. 19-28; Onder de klauw van den gier. In: *Vooruit*, 14/08/1913, 20/08/1913; Zie het rapport van het katholieke Kamerlid Paul Wauwermans, Kamer van Volksvertegenwoordigers, Parlementaire documenten, 16/06/1909, nr. 175.
 - 19 *Conférence internationale du travail, seizième session 1932, Suppression des bureaux de placement payants*, Genève: Bureau international du travail, 1932, pp. 50-52.
 - 20 Els DESLÉ, *Arbeidsbemiddeling en/of werklozencontrole. Het voorbeeld van de Gentse arbeidsbeurs (1891-1914)*, Brussel: Gemeentekrediet, 1991, pp. 180, 211-212.
 - 21 Welke syndicale organisatie die afgevaardigde precies vertegenwoordigde, wordt niet vermeld. Bij de beroepsverenigingen die hun aansluiting bij de arbeidsbeurs vroegen en kregen, wordt alleszins maar één syndicale organisatie uit de horeca vermeld: de Union des garçons 'La Fraternelle'. Zie: Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Fonds Handel en Nijverheid 1796-1913, reeks K, nr. 763.
- Over die organisatie vernemen we het volgende: 'Gentse ziekenkas voor koks en garçons', 'gesloten vereniging waar niet iedereen toegang toe had: kandidaten moesten door een van de leden aan het bestuur worden voorgedragen en een bewijs van onberispelijk gedrag voorleggen'. Zie: Annelies TOLLET, *Samen aan tafel. 100 jaar ABVV Horval*, Gent: Amsab-ISG, 2008, p. 149.
- 22 Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Fonds Handel en Nijverheid 1796-1913, reeks K, nr. 763.
 - 23 *Ville de Gand, Bourse du travail communal. Rapport sur les opérations durant les années 1912-1913*, Gent: Volksdrukkerij, z.d.; Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Fonds Handel en Nijverheid 1796-1913, reeks K, nr. 779, Stadswerkbeurs, Statistiek over de verrichtingen der Beurs.
 - 24 Fooien en maaltijden vormden het 'loon' waarvoor de Parijse garçons in het Flandria Palace Hotel kwamen werken.
 - 25 De in Turijn geboren Delmasso (ook Dalmasso geschreven) was op 1 mei 1913 met vrouw en kind van Parijs naar Gent gereisd. Zie: Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Justitie, Bestuur openbare veiligheid, Dienst vreemdelingenpolitie, nr. 1035935.
 - 26 Alexandre TESSIER, *Le Grand Hôtel. L'invention du luxe hôtelier 1862-1972*, Tours: Presses universitaires François-Rabelais de Tours, 2012, p. 178.
 - 27 Matthew JOSEPHSON, *Union House, Union Bar. The History of the Hotel and Restaurant Employees and Bartenders International Union afl-cio*, New York: Random House, 1956, p. 90.
 - 28 Lisez et meditez. In: *Journal de l'Union syndicale du Personnel des Hôtels, Cafés, Restaurants et Brasseries de Belgique*, 03/1913; Situation des employés de restaurants, cafés et brasseries. In: *Journal de l'Union syndicale [...]*, 03/1914.
 - 29 Rijksarchief Beveren, Arbeidsrechtbank te Gent, Werkrechtsheraad te Gent, Losse stukken, 329. Een *garçon restaurateur* diende in principe het ontbijt, middag- en avondmaal en vieruurtje op, een *garçon limonadier* beperkte zich tot het serveren van drank en de *garçon limonadier restaurateur*

- mocht zowel eten als drank opdienen. Zie: *Journal de l'Union syndicale* [...], 03/1914.
- 30** Het betreft *Journal de l'Union syndicale* [...].
- 31** Vertaald uit het Frans: 'Les patrons ont toutes facilités d'embaucher dix fois plus de personnel qu'il leur en faut, d'où résulte fatalement que les engagements ne sont pas tenus par suite du manque d'ouvrage: les trois quarts de ces malheureux sont renvoyés sans même recevoir la moindre indemnité.' Zie: N.D.L.R., A l'exposition de Gand. In: *L'Association. Organe officiel de l' Association libre des garçons limonadiers, restaurateurs et hôteliers de la ville de Bruxelles et agglomération*, 06/1913.
- 32** Kamer van Volksvertegenwoordigers, Handelingen, 07/03/1899, p. 767; 22/03/1899, pp. 903-907.
- 33** Contrat de travail. In: *Pandectes belges*, Brussel: Larcier, 1921, nrs. 211-220, 226.
- 34** Kamer van Volksvertegenwoordigers, Handelingen, 07/03/1899, p. 767; 22/03/1899, pp. 903-907.
- 35** Artikel 3 van de wet van 15 mei 1910 rekent 'les serveurs' bij de arbeiders. In het desbetreffende parlementaire document worden de *garçons de café* expliciet vermeld. Zie: Kamer van Volksvertegenwoordigers, Parlementaire documenten, 07/04/1910, nr. 149, p. 12.
- 36** De *garde manger* moet ervoor zorgen dat alle ingrediënten beschikbaar zijn. Hij bewerkt ook het vlees (bijvoorbeeld door het te ontbenen) en bereidt de koude sauzen. Zie: Claude RÉAL & P. GRATEROLLE, *L'industrie hôtelière*, Parijs: Doin, 1929, p. 319; De *saucier* bereidt de warme sauzen en de hors-d'oeuvres en vervangt de chef de cuisine als die afwezig is. De *entremetteur* bereidt soepen, tussengerechten en garnituren. Zie: Patrick RAMBOURG, *Histoire de la cuisine et de la gastronomie françaises*, Parijs: Perrin, 2010, pp. 245-246.
- 37** In het parlementair document dat de wet op de werkrechtshraden van 15 mei 1910 voorbereidde, werden de *maitres d'hôtel* overigens terloops bij de bedienden vermeld. Zie: Kamer van Volksvertegenwoordigers, Parlementaire documenten, 07/04/1910, nr. 149, p. 14, citeert vertaald uit het Frans.
- 38** Die laatste staat in het Gentse bevolkingsregister aangeduid als koffiehuisbediende. In zijn dossier bij de vreemdelingenpolitie wordt hij vermeld als restaurateur. Zie: Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Justitie, Bestuur openbare veiligheid, Dienst vreemdelingenpolitie, nr. 1039438.
- 39** *Chasseurs* zijn jonge mannen in livrei die boodschappen doen voor klanten en die opgesteld staan naast de ingang. Zie: Claude RÉAL & P. GRATEROLLE, *L'industrie hôtelière* [...], pp. 324-325.
- 40** Het vonnis van 12 augustus 1913 stelde overigens dat de klager zelf was opgestapt en daarom geen compensatie kreeg: hij had andere manieren moeten vinden om zijn onvrede te uiten toen hij plots verantwoordelijk werd voor personeel dat hij niet had aangeworven.
- 41** Germain Grimal was op 20 mei 1913 van Cannes naar Oostende gereisd, was blijkbaar terug naar Cannes getrokken om op 25 mei in Gent aan te komen. Zie: Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Justitie, Bestuur openbare veiligheid, Dienst vreemdelingenpolitie, nr. 999995.
- 42** Artikel 1135: 'Overeenkomsten verbinden niet alleen tot wat uitdrukkelijk bepaald is, maar ook tot alle gevolgen die door de billijkheid, het gebruik of de wet aan de verbintenis, volgens de aard ervan, worden toegekend.'
- 43** Tijdens de bespreking van de Wet op het arbeidscontract betoogde het katholieke Kamerlid Antoine Borboux dat volgens de rechtspraak, bedienden bij onterecht ontslag recht hadden op drie maanden loon. Zie: Kamer van Volksvertegenwoordigers, Handelingen, 16/03/1899, pp. 858-859.
- 44** Beschrijving van de omgangsvormen van het keukenpersoneel in een Parijs hotel waar George Orwell als afwasser werkte. De tekst werd oorspronkelijk gepubliceerd in 1933: George ORWELL, *Down and out in Paris and London*, Londen: Penguin Books, 2001, p. 74.
- 45** Contrat de travail. In: *Pandectes belges*, Brussel: Larcier, 1921, nrs. 222-226.

- 46** André CAPITTEYN, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, Gent: Stadsarchief, 1988, p. 201.
- 47** Conform artikel 22 van de Wet op het arbeidscontract van 1900 kende de werkrechtensraad de voormelde koks niet het equivalent toe van een maand, maar slechts van ongeveer een week loon.
- 48** Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Justitie, Bestuur openbare veiligheid, Dienst vreemdelingenpolitie, nrs. 925471 en 1034784.
- 49** Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Justitie, Bestuur openbare veiligheid, Dienst vreemdelingenpolitie, nr. 902724.
- 50** Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Justitie, Bestuur openbare veiligheid, Dienst vreemdelingenpolitie, nr. 1036537.
- 51** In het vonnis betreffende meesterkok Emile Hoste versus weduwe Velleman werd de kost van het eten geraamd op 30 frank per maand. Voegen we dat bij de lonen van 150 à 325 frank per maand die de koks verdienden die in dit artikel ter sprake komen, dan kunnen we besluiten dat zij vrij goed betaald werden. Ter vergelijking: in België verdiende een geschoolde metaalarbeider in 1913 5,20 frank per dag; met een gemiddelde van 26 werkdagen per maand, leverde dat een maandloon op van 135 frank. Zie: Peter SCHOLLIERS, *Lonen in de Belgische nijverheid, 1913-1940: de enquête Davin*, Brussel: Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis, 1979, p. 11.
- 52** George ORWELL, *Down and out [...]*, p. 52.
- 53** George ORWELL, *Down and out [...]*, p. 71, vertaald uit het Engels.
- 54** George ORWELL, *Down and out [...]*, p. 111.
- 55** George ORWELL, *Down and out [...]*, p. 70.
- 56** George ORWELL, *Down and out [...]*, pp. 52, 57.
- 57** Gary Alan FINE, *Kitchens: The Culture of Restaurant Work*, Berkeley: University of California Press, 1996, p. 127. Zie ook: Gordon MARSHALL, The workplace culture of a licensed restaurant. In: *Theory, Culture & Society*, 3(1986)1, pp. 39-40.
- 58** William F. WHYTE, *Human relations in the restaurant industry*, New York: McGraw-Hill, 1948, pp. 82-83, 88-89.
- 59** Dorothy Sue COBBLE, *Dishing It Out. Waitresses and Their Unions in the Twentieth Century*, Urbana: University of Illinois Press, 1992, p. 56.
- 60** Gerald MARS & Michael NICOD, *The world of waiters*, Londen: Allen & Unwin, 1984, pp. 106-123.
- 61** George ORWELL, *Down and out [...]*, pp. 63, 67, 74, 110, 114.
- 62** George ORWELL, *Down and out [...]*, pp. 70, 75.
- 63** George ORWELL, *Down and out [...]*, pp. 63, vertaald uit het Engels.
- 64** Gary Alan FINE, *Kitchens [...]*, pp. 132-133.
- 65** Vertaald uit het Frans: 'il y avait mésentente entre eux et ce au préjudice du travail et du service'.
- 66** Zie de bijdragen vermeld in noot 9.

Valido para uma só viagem, para Portugal
 Visto neste Consulado de Portugal
 em Bordéus, aos 28 de Maio de 1940
 Valido para uma só viagem, para Portugal
 Consuli,

ARABIDES DE SOUSA MENDES

Pagou ao câmbio de... 1.600 a quantia

Prs. 120.00

... número 1232 da Tabela ...

importância lançada no livro de receitas ali

1.001

Consulado de Portugal em - ~~Paraná~~ - 1908

28 de Maio de 1940.

Aristides de Sousa Mendes

en de redding van de Europese vluchtelingen

De Duitse aanval op de Lage Landen en Frankrijk, die begon op 10 mei 1940, bracht een reusachtige vluchtelingenstroom op gang. Uit België alleen al vertrokken ongeveer twee miljoen mensen naar Frankrijk. Toen het duidelijk werd dat de Franse regering het op een akkoord zou gooien met de Duitsers, probeerden grote groepen vluchtelingen, onder wie veel Joden, via Portugal alsnog weg te raken van het Europese vasteland. De Portugese dictator António de Oliveira Salazar had al bij het begin van de oorlog, in september 1939, strenge richtlijnen uitgevaardigd voor het verlenen van doorreisvisa. Die maakten het in de praktijk voor heel wat categorieën vluchtelingen, zoals Joden, onmogelijk om aan een visum te geraken. Toen de stad Bordeaux in de zomer van 1940 volstroomde met vluchtelingen die om visa smeekten, besliste de Portugese consul in die stad om Salazars richtlijnen gewoon te negeren.

◀ Visum voor David Moed uitgereikt door Sousa Mendes op 28 mei 1940. (<http://sousamendesfoundation.org>)

▲ Portret van Aristides de Sousa Mendes (1885-1954). (<http://sousamendesfoundation.org>)

Een kleine diplomaat in een grote rol

Aristides de Sousa Mendes werd diplomaat in 1910, het jaar waarin de Portugese republiekeinen hun bijna 800 jaar oude monarchie hadden omvergeworpen. Zijn carrière verliep, ondanks een paar successen, allesbehalve briljant. Hij begon op een aantal posten in Afrika en Latijns-Amerika. Meer dan eens kwam hij door zijn emotionele karakter en zijn uitgesproken monarchistische standpunten in wildwater terecht. Toen hij als consul in de Verenigde Staten actief was, van 1921 tot 1924, werd hij na een onverstandige ruzie met de Portugees-Amerikaanse gemeenschap in San Francisco op non-actief gezet. In 1926 werd Sousa Mendes overgeplaatst naar Vigo in Spanje en in 1929 naar Antwerpen – een begeerde, goed betaalde post. Sousa Mendes ging toen met zijn vrouw Angelina, hun talrijke kroost en verschillende dienstbodes in de Brusselsestraat 178 in Leuven wonen, vlak bij de Sint-Jacobskerk. Hun dertiende en veertiende kind werden daar geboren en verschillende zonen en dochters studeerden er aan de universiteit. Dochter Isabel leerde er haar toekomstige echtgenoot Jules D'Aôut kennen. Sousa Mendes voelde zich als vrome katholiek op zijn plaats in Leuven. Maar hij leefde niet opgesloten in de katholieke zuil. De socialist Camille Huysmans bijvoorbeeld, die toen burgemeester van Antwerpen was, noemde hem in een brief eenvoudigweg 'een vriend'.¹ In 1936 werd Sousa Mendes deken van het consulaire corps. Het gezin verhuisde toen naar Antwerpen. Dat maakte hem een bekende figuur in de stad en leverde hem veel contacten op.

Toen António de Oliveira Salazar in 1932 zijn dictatuur installeerde in Portugal, koos hij César de Sousa Mendes, de tweelingbroer van Aristides, als minister van Buitenlandse Zaken. César was zelf ook een diplomaat, maar veel ambitieuzer en succesvoller dan zijn broer. Als minister haalde hij zich de woede van zijn rivaal, secretaris-generaal Luís Teixeira de Sampayo, op de hals. César wilde Sampayo van zijn post verdringen, maar hij verloor het vertrouwen van Salazar en werd in 1933 zélf als minister de deur gewezen. Het ontslag van zijn broer deed de carrière van Aristides geen goed. Hij werd een paar keer berispt en in 1935 en 1938 liepen er disciplinaire onderzoeken tegen hem. In 1938 werd hij uiteindelijk gedegradeerd tot consul in Bordeaux.

Sousa Mendes' tekortkomingen als diplomaat maakten hem tot de juiste man op de juiste plaats in de tragische dagen van mei en juni 1940 in Bordeaux. Zijn onvoorzichtigheid, impulsiviteit en uitbundigheid dienden hem daar uiteindelijk heel goed – al had niemand daarvoor kunnen voorspellen dat deze weggedeelde tweederangsambtenaar ooit een historische rol zou spelen.

Bordeaux, de laatste nooduitgang

In mei en juni 1940 viel Duitsland Nederland, België, Luxemburg en Frankrijk binnen. De Duitse oorlogsmachine was niet te stoppen. Luxemburg viel haast zonder één schot, Nederland capituleerde na vijf dagen, België twee weken later. Op 22 juni gaf ook Frankrijk zich over. Een direct gevolg van al die gebeurtenissen was een grote vluchtelingenstroom, weg uit de gevechtszone. Volgens cijfers van het Rode

Sousa Mendes met zijn familie. (<http://sousamendesfoundation.org>)

Kruis sloegen er 2 miljoen Belgen op de vlucht. Tel daar 6 miljoen vluchtelingen bij uit de andere aangevallen landen en je kan je een idee vormen van de chaos die er heerste. Daarbij bevonden zich alle soorten mensen, maar vooral Joden en opposanten van het naziregime. Die waren al eerder gevlucht uit gebieden die onder nazibewind stonden nadat Hitler in 1933 aan de macht was gekomen.

Honderdduizenden trokken richting Bordeaux, onder hen ook de belangrijkste leden van de Franse en Belgische regering en honderden politici en diplomatieke vertegenwoordigers van tientallen landen. De sfeer in de havenstad in het zuidwesten van Frankrijk was een en al angst en verwarring. Veel vluchtelingen gingen er op zoek naar een manier om naar Engeland of de Verenigde Staten te raken. De belangrijkste weg naar Amerika die nog openlag, was via Portugal. Daar komen was geen sinecure. De gelukkigsten hadden internationale paspoorten. Voor de anderen was de situatie kafkaïes. Om te beginnen had je een paspoort of een visum nodig van het land van bestemming en, in de meeste gevallen, een bewijs dat je reis al betaald was. Daarnaast moest je een exitvisum van de Franse politie hebben, een transitvisum voor Spanje en ten slotte een transitvisum voor Portugal.

Vluchtelingen die Portugal binnen wilden raken, dat was niets nieuws. Hun aantal was natuurlijk wel gegroeid toen de Tweede Wereldoorlog was uitgebroken. De Salazar-dictatuur reageerde daar snel op door de visavereisten al in november 1939 te verstrengen. Circulaire nr. 14 legde de Portugese consuls een uitdrukkelijk verbod op om bepaalde categorieën van vluchtelingen visa te verlenen zonder voorafgaande toestemming van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Dictator António de Oliveira Salazar, die verschillende portefeuilles in zijn regering beheerde, was zelf minister van Buitenlandse Zaken. De vluchtelingen die van het ministerie

toestemming moesten krijgen, waren onder anderen personen ‘wier nationaliteit onbepaald, betwist of voorwerp van een rechtszaak’ was. Dat waren onder meer dragers van een nansenpaspoort (door de Volkenbond uitgereikt aan staatlozen), Russen, uitgewezen Joden of eender wie niet vrij naar zijn vaderland kon terugkeren. Toen België op 28 mei capituleerde, verstregde Salazar de instructies om Portugese transitvisa te verlenen nog – hij zag de extra stroom van Belgische en andere vluchtelingen al aankomen. De visa-aanvragen zouden voortaan geval per geval bestudeerd worden in Lissabon.² Dossiers die niet aan alle vereisten voldeden, moesten naar het ministerie van Buitenlandse Zaken doorgestuurd worden. Een snelle behandeling daar moest je niet verwachten.

In de tweede week van juni naderden de Duitsers Parijs. De Franse regering week daarop uit naar Bordeaux. Vertegenwoordigers van de regeringen van verschillende andere landen die door de nazi's bezet waren, en leden van de nazi-oppositie reisden met haar mee. Onder hen Otto van Habsburg (zoon van de laatste keizer van Oostenrijk), groothertogin Charlotte van Luxemburg, haar ministers en haar entourage. Albert De Vleeschauwer, de Belgische minister van Koloniën, was al eerder in Bordeaux gearriveerd. Zijn ministerie had zich daar in het begin van de oorlog gevestigd, omdat het een goede uitvalsbasis was om contact te houden met de kolonie.³ Zo was ook Isabel, de dochter van Aristides de Sousa Mendes, met haar gezin in Bordeaux beland. Haar man Jules D'Aôut had examens afgelegd aan de Koloniale School in Brussel, maar hij was nog niet in dienst genomen toen de oorlog begon. In de hoop alsnog een koloniale baan te bemachtigen, was hij met zijn gezin het Belgische ministerie van Koloniën gevolgd. Tegen 14 juni, de dag dat de Duitsers Parijs bezetten, was Bordeaux volgelopen met hoog politiek volk.

Administratieve voorschriften of morele wetten?

Dag aan dag belegerden de vluchtelingen het Portugese consulaat in Bordeaux. Het kleine land aan de rand van het continent, was de laatste brandtrap van Europa geworden. Consul Aristides de Sousa Mendes, toen 55 jaar oud en 30 jaar in diplomatieke dienst, leefde onder grote druk. Hij woonde op dezelfde verdieping waar het consulaat gevestigd was. Het grootste deel van zijn familie en bedienden waren een jaar eerder teruggekeerd naar Portugal. Vluchtelingen namen hun plaats in. Zijn vrouw Angelina zorgde persoonlijk voor kinderen en bejaarden. Sommige vluchtelingen kenden hem persoonlijk uit zijn tijd als consul in Antwerpen. Anderen die hem niet kenden, hadden misschien wel van hem en van zijn goede reputatie gehoord. Sousa Mendes begreep dat de Joden het belangrijkste slachtoffer waren van de strenge Portugese visumvereisten. Meer bepaald: Duitse, Oostenrijkse, Tsjechische, Poolse, Russische en Baltische Joden. Velen onder hen hadden in de jaren 1930 hun toevlucht gezocht in België. De consul vond de nieuwe reglementering racistisch en, als jurist, ook ongrondwettelijk, maar veel manoeuvreerruimte had hij niet. Hij wilde al die mensen wel helpen, maar het enige reglementaire wat hij kon doen, was telegram na telegram versturen om toestemming te vragen om een visum

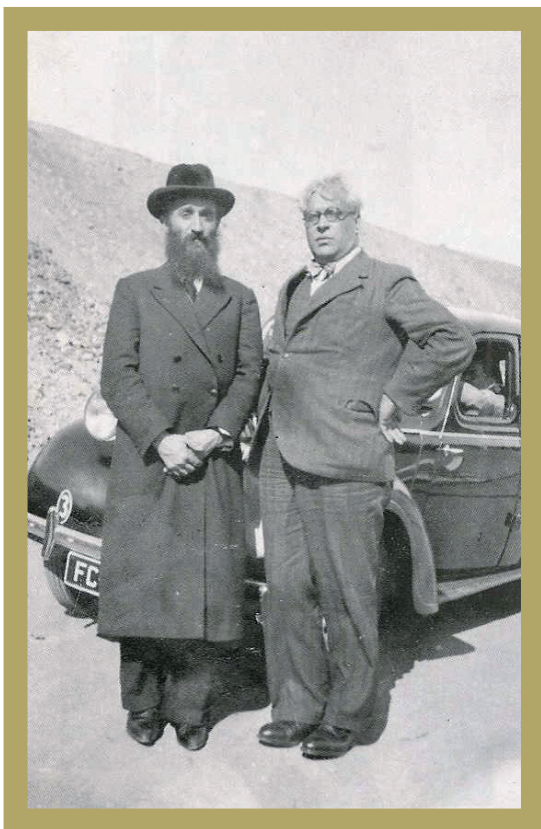
uit te reiken. Die kwam er vaker niet dan wel. Zomaar visa uitreiken zou voor hem zowel professioneel als persoonlijk rampzalige gevolgen hebben. Voor een man met twaalf kinderen die van hem afhankelijk waren, was dat geen prettig vooruitzicht.

Toch schoof hij de instructies voor de Duitse invasie in de Lage Landen op 10 mei 1940 al enkele keren opzij. In november 1939 verleende hij een niet-geautoriseerd visum aan de Oostenrijkse Jood Arnold Wiznitzer en in februari 1940 aan de Spaanse republikeinse leider Eduardo Laporte. De Portugese politieke politie bracht de onregelmatigheden aan het licht en in naam van minister Salazar waarschuwde Luís Teixeira de Sampaio, de al eerder vermelde secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, Sousa Mendes dat hij een disciplinaire actie mocht verwachten als het nog eens gebeurde.

Ondanks de waarschuwing reikte Sousa Mendes in mei en juni 1940 nog heel wat irreguliere visa uit. De Antwerpse architect David Moed en zijn familie bijvoorbeeld kregen op 28 mei een visum, 'geautoriseerd' door een telegram van Salazar op 27 mei. Wellicht had Sousa Mendes de Portugese dictator meegedeeld dat Moed een overzees visum had – wat niet het geval was – om de toestemming te krijgen.⁴ Volgens het register van het consulaat in Bordeaux ging Sousa Mendes op 14, 15 en 16 juni door met visa te verlenen, maar zijn zoon Pedro Nuno, die toen 20 was en rechten studeerde aan de universiteit van Bordeaux, herinnerde zich dat zijn vader in die dagen een fysieke en mentale instorting doormaakte. Hij kwam niet uit bed, bad veel en besprak de situatie met zijn vrouw Angelina. Op 15 juni bezorgde Sousa Mendes een visum aan de Belgische rabbijn Chaim Kruger, wiens familie bij hem in de residentie had gelogeerd. In een telegram van 13 juni had Salazar die aanvraag nog afgewezen. Toen de rabbijn een visum bemachtigd had, vroeg hij visa voor alle andere Joden. Aristides en Angelina raakten het eens: wat de gevolgen ook zouden zijn voor hen en hun familie, Sousa Mendes zou doen wat hij voor zichzelf als vrome katholiek als zijn morele plicht beschouwde. Hij zou visa uitreiken aan al wie er om vroeg, zonder een onderscheid te maken op raciale of andere gronden.

Visa voor iedereen

Het nieuws dat de Portugese consul visa uitreikte aan al wie er om vroeg, verspreidde zich snel. Honderden vluchtelingen gingen in de rij staan voor het consulaat. Duizenden stonden klaar om hun plaats in te nemen. Hun aantal groeide nog na de speech van maarschalk Pétain op 17 juni, waarin hij aankondigde dat hij met de Duitsers onderhandelde over een staakt-het-vuren. Aanvankelijk probeerde José Seabra, de secretaris van het consulaat, die de onregelmatigheden afkeurde, een schijn van normaliteit op te houden. Hij stond erop dat er voor de visa betaald werd en dat de namen van de ontvangers in het register van het consulaat werden ingeschreven. Er staan tweeduizend namen in dat register, en vaak waren de visa bestemd voor verschillende familieleden. Later werd het gebruik van het register voor het gemak opgeheven en kreeg de Portugese grenspolitie de taak om het geld te innen. Onder de vluchtelingen die visa van Sousa Mendes ontvingen, waren er

De Belgische rabbijn
Chaim Kruger met
Aristides de Sousa
Mendes in 1940. ([http://
sousamendesfoundation.org](http://sousamendesfoundation.org))

heel wat Belgen. Daarbij talloze Joden, bijvoorbeeld de familie Spett, die uit de uitgeverswereld kwam, en de familie Matuzewitz, die in de vastgoedsector actief was. Er waren zelfs aristocraten bij, zoals dichter en toekomstig jazzcriticus Carlos de Radzitzky en zijn familie. Sommige vluchtelingen die een Sousa Mendes-visum bemachtigden, maakten er nooit gebruik van, zoals de moeder en zussen van de Duitse schrijver Hermann Kesten – Ida Kesten, Regina Strauss en Caroline Hazan –, die in Antwerpen hadden gewoond.⁵

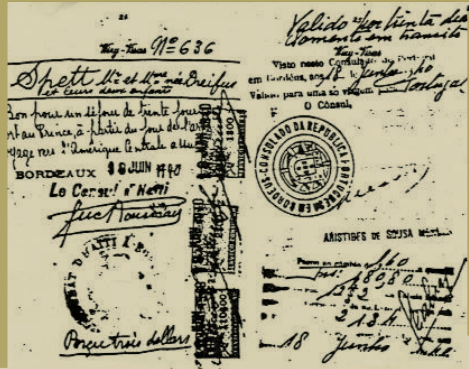
Tot de vele vluchtelingen in Bordeaux hoorde vanaf 18 juni 1940 ook de bijna voltallige Belgische regering. Zij had gebroken met koning Leopold III, nadat hij tegen haar zin op 28 mei had gekapituleerd en zich daarna had laten gevangen nemen door de Duitsers. Sindsdien was ze eigenlijk op de dool in Frankrijk. De ministers hadden op een bepaald ogenblik beslist om naar Engeland over te steken, maar toen het duidelijk werd dat Frankrijk de strijd zou staken, vond de meerderheid dat niet meer zinvol. Ze zouden terugkeren naar België en hun ontslag aanbieden. Alleen voor de minister van Koloniën, Albert De Vleeschauwer, werd een uitzondering gemaakt. Hij zou wél naar Engeland mogen vertrekken, om ervoor te zorgen dat Belgisch-Congo niet onbeheerd achterbleef. Daarvoor had hij een Portugees visum

Het koppel Spett

Visum voor de heer en mevrouw Spett uitgereikt door Sousa Mendes op 18 juni 1940. (<http://sousamendesfoundation.org>)

Chaim Henri

Lizzi Irma

De familie Matuzewitz

(<http://sousamendesfoundation.org>)

Daniel Charles

Blanche

Lucie

Joseph

Gabriel

Gitla

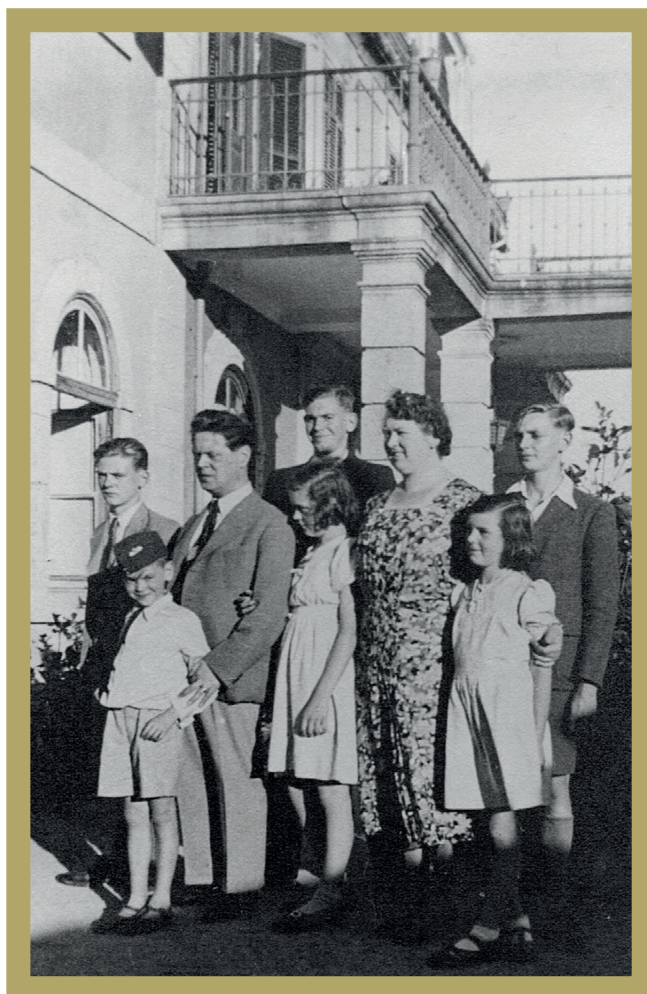
Het landhuis in Cabanas de Viriato. (<http://sousamendesfoundation.org>)

nodig. Sousa Mendes bezorgde het hem en deed nog veel meer: hij bood zijn grote Portugese landhuis in Cabanas de Viriato als onderdak aan voor De Vleeschauwers grote familie, die meegevlucht was.

De namen van Albert De Vleeschauwer, zijn familieleden en reisgenoten zijn nooit in het register van het Portugese consulaat opgetekend. Naast de minister zelf bestond het gezelschap uit zijn vrouw Yvonne, vijf kinderen, schoonmoeder Elisabeth Rondou, Jules D'Aôut en Isabel (de dochter van Sousa Mendes) en hun zoon Manuel; twee koloniale ambtenaren (Polydore Vingerhoets en Edgar Vanagt) en hun vrouwen; en twee Belgische intellectuelen: dr. Rosa Delrue, een pedagoog (de eerste vrouw ooit toegelaten tot de universiteit van Leuven), en pater Edward De Rooy O.P., een oude vriend en spiritueel mentor van De Vleeschauwer, die net uit Rome was gevlucht waar hij tegen het nazisme had gedoceerd.⁶ Tot slot waren er nog twee chauffeurs. Het hele gezelschap werd in Portugal door de familie Sousa Mendes opgevangen.

Sousa Mendes moet heel wat visa uitgereikt hebben die nooit zijn opgetekend in het consulaire register of – voor zover bekend – op een andere lijst. Otto van Habsburg, die aan de universiteit van Leuven had gestudeerd in dezelfde periode als de kinderen van Sousa Mendes, beweerde later bijvoorbeeld dat duizenden Oostenrijkers op die manier visa hadden bemachtigd.⁷ Sousa Mendes was, net als Albert De Vleeschauwer, een fervente katholieke monarchist. Het deed hem dus genoeg om Charlotte, de groothertogin van Luxemburg, dochter van de Portugese prinses Maria Ana de Bragança, te kunnen helpen aan visa voor haar en haar

Het gezin De Vleeschauwer op het landgoed van Sousa Mendes in Cabanas de Viriato, toen de hele familie daar onderdak had gevonden. Achteraan in het midden staat pater Edward De Rooy. (familiearchief De Vleeschauwer)

entourage. Charlotte onderstreepte de speciale rol van de consul later in een brief, die ze in 1968 aan een van zijn dochters schreef. Daarin drukt ze haar 'diepe dankbaarheid' uit voor de 'onbetaalbare hulp' die Sousa Mendes aan de Luxemburgse vluchtelingen verleende 'in zijn hoedanigheid van consul-generaal in Bordeaux in 1940'.⁸ Zij herinnert aan de 'eminente diensten' die hij verleende in de jaren dat hij niet alleen in België, maar ook in Luxemburg geaccrediteerd was en ze laat geen dubbelzinnigheid bestaan over wat ze hem persoonlijk verschuldigd was. De 'Luxemburgse vluchtelingen, onder wie velen van het joodse geloof', 'de leden van de Luxemburgse regering en haar eigen familie, die', zo bevestigt Charlotte duidelijk, 'gered werd van een zekere vervolging en zo in staat was om de vrije landen te bereiken', zouden zich altijd herinneren dat Sousa Mendes hen hielp 'in een tijd van tragedie en paniek'. Tegen 20 juni had Sousa Mendes duizenden visa bezorgd aan de vluchtelingen, onder wie veel uit België.

Schilderij met een afbeelding van Sousa Mendes.
(<http://romneymanassa.wordpress.com/2012/11/22/aristides-de-sousa-mendes>)

Vluchtelingen voor het consulaat
in Bordeaux. (<http://duas-ou-tres.blogspot.be/2010/04/aristides-sousa-mendes.html>)

In het geval van veel Oostenrijkers en mogelijk ook dat van Otto van Habsburg zelf is er niet één bewijs dat Salazar de visa autoriseerde – al is evenmin het tegendeel bewezen. Dat geldt ook de groothertogin van Luxemburg en haar ministers. Waarom zou Salazar gezwegen hebben over een zaak die een gunstig licht op zijn regime had kunnen werpen? Vast staat wel dat hij op 18 juni een diplomatiek visum autoriseerde voor Frans Van Cauwelaert, de voorzitter van de Belgische Kamer.⁹ Dat was niet uitgereikt door Sousa Mendes, maar door de consul in Bayonne, Faria Machado.

Toen de Duitse troepen Bordeaux naderden, trokken de vluchtelingen verder naar het zuiden. De chaos verplaatste zich naar Bayonne. Sousa Mendes reed op 20 juni naar die stad. Hij arriveerde er 's avonds. Ook Calheiros e Meneses, de Portugese ambassadeur in België, was daar. Hij, noch Faria Machado, de Portugese consul in Bayonne, stemde in met wat Sousa Mendes aan het doen was. Maar Machado deed een stap opzij toen Sousa Mendes zijn hogere graad liet gelden. Calheiros e Meneses deed alsof hij geloofde dat Sousa Mendes handelde in overeenstemming met de instructies die hij ontvangen had en waarschijnlijk hielp hij bij het uitreiken van de visa. Opnieuw kregen duizenden vluchtelingen een visum. Velen kwamen uit Antwerpen. Diamanthandelaars zoals de families Aronovitch, Bromberger, Censor, Finkelstein, Montezino, Steinberg, Sternberg, Tolkowsky, Vellemans, Bimbaum en Goldmuntz (de laatste twee waren Amerikaanse burgers). Diamantklievers- en slijpers ook, zoals de families Groenteman, Hillesum, Schaja en Van Dam. Nog uit Antwerpen kwamen de Belgisch-Joodse families Biron, Deutsch en Korngold. De families Fuchs en Frisch waren Nederlandse Joden. De Joodse families Weiss, Bronner, Gutwirth, Kajzer, Krejtmans en Rozenfeld kwamen uit Polen. Er waren ook Roemenen, zoals de familie Halpern. Allemaal kregen ze Sousa Mendes-visa. Ook de Duitse romancier Salamon Dembitzer, die in Nederland en België in ballingschap had geleefd, hoorde daarbij.¹⁰

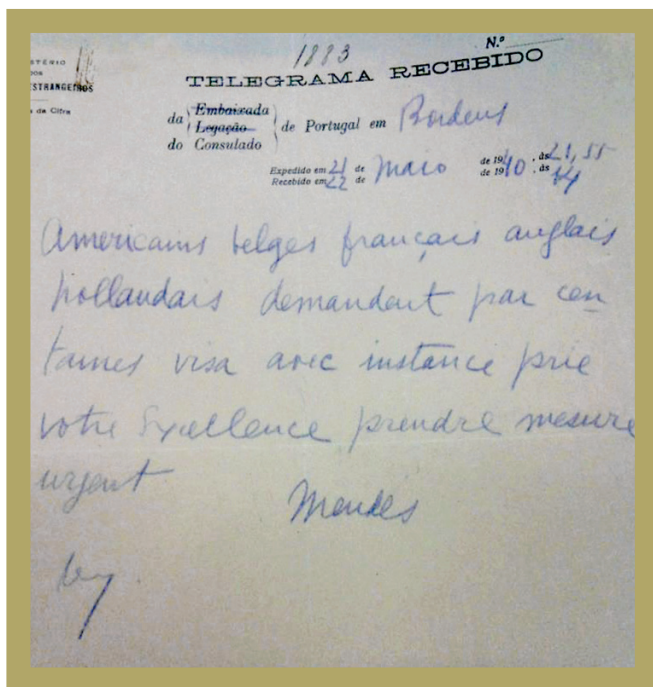

Visum uitgereikt door Sousa Mendes op 7 juni 1940. (Facebookpagina Sousa Mendes Foundation)

Op 20 juni liet Calheiros e Meneses de consul van Bayonne naar Salazar telegraferen om hem mee te delen dat Fernand Van Langenhove, de Belgische secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, vertrokken was naar Portugal om er samen met de minister van Koloniën aan de bestuurlijke organisatie van Belgisch-Congo te werken.¹¹ Calheiros e Meneses presenteerde Salazar op die manier een fait accompli.

Het Salazar-regime reageert

Teotónio Pereira, de Portugese ambassadeur in Madrid, stuurde dezelfde dag een gelijkaardig telegram naar Salazar. Rond tien uur 's avonds bracht hij hem ervan op de hoogte dat de Belgische ambassadeur in Madrid de toestemming vroeg om de minister van Koloniën, die in San Sebastian was, Portugal te laten binnenreizen. Volgens plan zou hij de avond van de 21e de Spaans-Portugese grens in Vilar Formoso bereiken.¹² De volgende dag vroeg Pereira toestemming om de Portugese consul in San Sebastian visa te laten uitreiken aan de groothertogin van Luxemburg, haar echtgenoot prins Félix en haar ministers.¹³ Dat was een vreemd verzoek, aangezien de groothertogin al Portugese visa bezat. We mogen veronderstellen dat ze wist dat die niet geautoriseerd waren. In ieder geval: Salazars handen waren gebonden. Er

Telegram van Sousa Mendes op 21 mei 1940 waarin hij vraagt dringende maatregelen te nemen inzake de vele vluchtelingen die een visum vragen. (Facebookpagina Sousa Mendes Foundation)

kon geen sprake van zijn om de Portugese visa niet te respecteren en die politieke figuren in Spanje te laten stranden. Dat zou problemen met het Franco-regime geschapen hebben.

Salazar was het gewoon om de touwtjes zelf in handen te hebben en was waarschijnlijk woedend om wat er gebeurde. Vreemd genoeg was het de Britse ambassade in Lissabon die klaagde over onregelmatigheden op het Portugese consulaat in Bordeaux. Die informatie, samen met het gerucht dat de consul in Bayonne het slachtoffer was geworden van een hersenbloeding, dwongen het Portugese ministerie van Buitenlandse Zaken om tot actie over te gaan. In de ochtend van 21 juni werd een onderzoeker, Armando Lopo Simeão, naar Bayonne gestuurd. Zo nodig moest hij doorreizen naar Bordeaux. In Bayonne moest Simeão instructies krijgen van Teotónio Pereira, die naar de Frans-Spaanse grens was getrokken voor verder onderzoek.

Armando Lopo Simeão arriveerde in de Franse grensstad Hendaye in de morgen van 22 juni, de dag dat Frankrijk zich overgaf. Teotónio Pereira kwam dezelfde dag aan in Irun, aan de Spaanse kant van de grens. De Portugese ambassadeur overlegde met de commandant van de Spaanse grenspolitie, die zijn beklag deed over de vele vluchtelingen met een Portugees visum. De militaire commandant merkte sardonisch op dat Portugal weinig reden tot klagen zou hebben als de Duitsers achter hen aan zouden gaan. Pereira kreeg bevestiging dat bijna alle visa waren uitgereikt door de consul van Bordeaux. Volgens getuigenissen van vluchtelingen was Sousa Mendes zelf die dag in Hendaye. Ze hadden hem vrijelijk visa zien uitdelen vanuit zijn auto. Mogelijk was Sousa Mendes ernaartoe gegaan om een groep Joden over de

grens te helpen. De consul-generaal was duidelijk vastbesloten om zo veel mogelijk vluchtelingen te helpen ontsnappen voor de Duitse tanks arriveerden. Pereira zocht Sousa Mendes niet op. In de plaats daarvan reed hij naar Bayonne.

Daar vaardigde hij nieuwe instructies uit voor het verlenen van visa. Zoals Simeão het aangaf in zijn rapport kwamen de veranderingen die Pereira had geïntroduceerd erop neer dat de visaverlening 'bijna werd opgeschort' aangezien er 'slechts een paar' werden uitgeschreven. Pereira's acties hielden daar niet bij op. Omdat de telefoon- en telegraafverbindingen tussen Bayonne en Lissabon op 23 juni niet goed werkten, vroeg Pereira aan consul Faria Machado om met hem naar San Sebastian te gaan, waar hij Salazar kon telegraferen met de vraag om specifieke instructies. In Hendaye zag Pereira Sousa Mendes en beval hij hem om ook mee te reizen.

Vanuit San Sebastian telegraferde Pereira naar Salazar dat de instructies voor de visaverlening in Bayonne niet werden gerespecteerd toen hij er aankwam, maar dat hij dat had stopgezet. Hij schreef ook dat hij zijn best had gedaan om de irreguliere visa die al verleend waren ongeldig te maken. De Spaanse autoriteiten reageerden door in de ochtend van maandag 24 juni de grens te sluiten. Pas om vijf uur 's namiddags ging ze weer open. Het Duitse persagentschap DNB meldde dat vierduizend mensen die wilden oversteken naar Spanje op die manier verplicht werden om in Frankrijk te blijven. Persagentschappen en kranten zoals *The New York Times* hadden de voorafgaande dagen artikels de wereld ingestuurd over de duizenden vluchtelingen die over de internationale brug in Irun waren gepasseerd.

Van meet af aan had het Salazar-regime besloten dat precieze gegevens over het aantal vluchtelingen in Portugal staatsgeheim waren. Een schatting van het aantal mensen dat met een Sousa-Mendes-visum tot in Portugal geraakt is, is dus moeilijk te maken. Twee getallen kunnen misschien toch een licht op de zaak werpen. Het eerste is het officiële aantal vluchtelingen dat volgens de Portugese grenspolitie Portugal binnenkwam in 1940: 30.854.¹⁴ Het andere getal hebben we van Ilja Dijour, een directeur van het Joodse immigratiebureau Hebrew Immigrant Aid Society (HIAS). Hij bereikte op 25 juni de grenspost Vilar Formoso met een Sousa Mendes-visum. Later sprak hij van 10.000 Joden die de toestemming kregen om samen met hem Portugal binnen te reizen. Een andere HIAS-medewerker, Morris Troper, had het ook over duizenden. Volgens kapitein Agostinho Lourenço, directeur van de Portugese politieke politie die in Vilar Formoso was op het ogenblik dat de vluchtelingstroom daar het dichtst was, had bijna iedereen een Sousa Mendes-visum.

Salazar was vastbesloten om een einde te maken aan de insubordinatie van de consul-generaal van Bordeaux. In een telegram, ontvangen op 22 juni, verbood hij Sousa Mendes om nog visa te verlenen van welke aard ook.¹⁵ Met een ander telegram riep hij hem op 24 juni terug naar Lissabon.¹⁶ Een dag later kreeg de Portugese ambassadeur in Parijs, Ochoa, die zelf in Bordeaux verbleef, het bevel

Lijst van de 2696 gekende personen die een visum ontvingen van Sousa Mendes. ►
(<http://sousamendesfoundation.org/visa-recipients>)

[illegible]

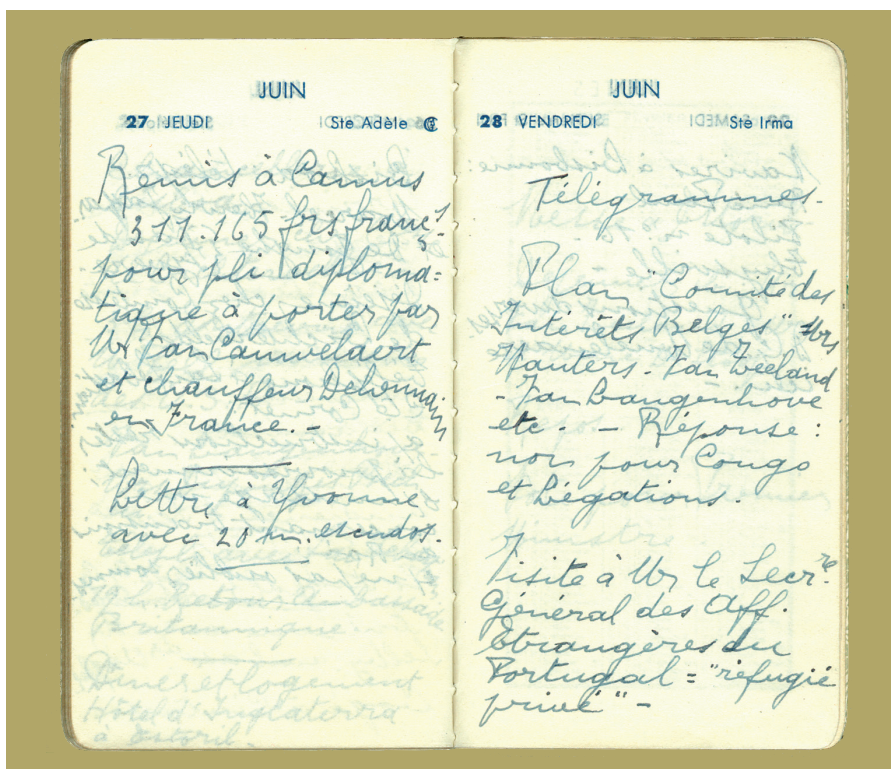
[illegible]

om een vervanger te zoeken.¹⁷ Een telegram van 1 juli herhaalde het verbod voor Sousa Mendes om nog visa uit te schrijven.¹⁸ Blijkbaar was hij dat wel blijven doen. Toen hij na enkele dagen in juli eindelijk terugkeerde naar Lissabon, leidde hij een hele autokaravaan naar Spanje, langs een minder bekende grensovergang waarmee hij vertrouwd was. Op 8 juli, om halftwaalf 's nachts, ging er een telegram naar Salazar met de mededeling dat Sousa Mendes was gearriveerd in Lissabon en om een onderhoud verzocht. Salazar wees dat af. Twee dagen daarvoor had hij al een disciplinair onderzoek bevolen en zijn oordeel geveld, in een telegram aan de Portugese ambassadeur in Londen, Armindo Monteiro.

Disciplinair onderzoek

Het disciplinaire onderzoek liep tot in de herfst. Op 19 oktober 1940 nam Salazar een definitieve beslissing. Sousa Mendes werd veroordeeld tot een jaar terbeschikkingstelling met de helft van zijn wedde, gevolgd door wat neerkwam op een vervroegde pensionering. Voor een man van 55, met een vrouw en veel kinderen ten laste en weinig perspectief op een andere job, zag de toekomst er somber uit. Er waren twee interessante elementen in het dossier van de verdediging. De consul-generaal had de Portugese ambassadeur in België, Calheiros e Meneses, opgeroepen als ooggetuige te zijnen gunste. Sousa Mendes verwachtte dat de ambassadeur zou uitkomen voor zijn eigen aandeel in het uitschrijven van de visa. Die pleitte wel voor Sousa Mendes, maar koos ervoor om zijn nek niet uit te steken.

Het andere verrassende element in de verdediging van Sousa Mendes was een brief van Albert De Vleeschauwer. Die was op 22 juni 's avonds aan de Spaans-Portugese grens gearriveerd en werd er opgehouden, ongetwijfeld vanwege zijn Sousa-Mendesvisum. Zijn kabinetschef, Camille Camus, telegrafeerde naar Salazar om hem in te lichten over de situatie. De Vleeschauwer mocht verder reizen naar het huis van Sousa Mendes in Cabanas de Viriato, een dorpje in het noorden van Portugal, waar zijn familie en reisgezellen al verbleven. Op 28 juni had De Vleeschauwer in de hoedanigheid van privévluchteling een audiëntie bij de Portugese secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken Sampayo.¹⁹ De aard van dat gesprek kan alleen afgeleid worden uit een brief die De Vleeschauwer, vast en zeker op verzoek van Sousa Mendes, op 24 juli naar de secretaris-generaal stuurde: 'Ik heb u gezegd hoe graag uw consul-generaal bij ons gezien werd en hoeveel liefde voor Portugal hij opwekte. We beschouwen hem als een van onze beste vrienden.'²⁰ Albert De Vleeschauwer schrijft dan iets opvallends: 'U hebt me tijdens ons onderhoud willen zeggen, alluderend op de verwijten die men tegen Mijnheer Sousa-Mendes formuleerde, dat u het begreep en "dat u zou gehandeld hebben zoals hij in gelijkaardige omstandigheden". Ik besloot daaruit dat uw begrip moest uitlopen op een gunstige oplossing voor M. Sousa Mendes.'²¹ Het begrip van de secretaris-generaal is verrassend. Sampayo stond niet bekend voor zijn hartelijkheid en er werd aangenomen dat hij wrok koesterde tegen Sousa Mendes en diens tweelingbroer César, die – zoals we zagen – als minister van Buitenlandse Zaken in de jaren 1932-1933 problemen

Pagina uit de zakagenda van Albert De Vleeschauwer waarin zijn bezoek van 28 juni 1940 aan de Portugese secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken genoteerd staat. (KADOC-KU Leuven)

had gehad met de secretaris-generaal. De Vleeschauwer schrijft verder dat hij had vernomen dat de zaak niet gunstig leek te verlopen. Hij benadrukt Sousa Mendes' integriteit. De Vleeschauwer formuleert zijn pleidooi krachtig: 'Door M. de Sousa Mendes als vriend van België te redden zou u de gevoelens van vriendschap en erkenning van mijn landgenoten voor Portugal versterken. Het tegendeel zou ons erg bedroeven.'²² De minister hield zich niet in in zijn verdediging. Jammer genoeg bleek ze niet te werken. Zijn brief werd bij het tweehonderd pagina's tellende dossier gevoegd. Later werd hij weggenomen en verdween hij.

Een persoonlijke tragedie

Sousa Mendes betaalde een prijs voor zijn ongehoorzaamheid. De consul kreeg financiële problemen – en hij was al nooit echt goed geweest in kostenbeheersing. Er rustte een hypotheek op zijn huis en de aanzienlijke verlaging van zijn salaris maakte de zaken erger. Er braken snel harde tijden aan. Op een bepaald ogenblik moest hij eten voor zijn familie halen bij een gaarkeuken voor Joodse families: de Joodse gemeenschap in Lissabon zou hem financieel wat gesteund hebben.

Postzegel met de afbeelding van Sousa Mendes.

Ook de Belgische gemeenschap in de Portugese hoofdstad vergat hem niet. Die was zich goed bewust van de manier waarop de vluchtelingen tot in Portugal geraakt waren en probeerde haar schuld te betalen. Bij het Belgische bedrijf Sofina werd een bediende baan gevonden voor zijn zoon Pedro Nuno, die daar een jaar ging werken. Een andere zoon, Geraldo, ging er eveneens in dienst. Sousa Mendes zelf werkte zes maanden voor het Office des Colis Alimentaires, een Belgische organisatie die voedselpakketten naar het bezette land stuurde.²³

Het leven in Lissabon was financieel moeilijk voor Sousa Mendes, maar door daar te blijven hield hij de hoop op rehabilitatie en heropname in de diplomatieke dienst levend. Hij tekende beroep aan tegen zijn straf bij de Hogere Administratieve Rechtbank. Ondanks een schitterend pleidooi door Portugals topjurist Adelino de Palma Carlos, werd het beroep verworpen. Dat verbaasde niemand: in de oorlogsjaren was er weinig hoop op rehabilitatie. Na de oorlog stuurde hij een verzoekschrift naar het parlement. Toen daar geen antwoord op kwam, zond hij het naar individuele volksvertegenwoordigers, naar de president van de republiek, naar leden van het internationale corps diplomatique in Lissabon en zelfs naar kardinaal Benedetto Aloisi Masella, de persoonlijke secretaris van paus Pius XII.²⁴ Het bleek allemaal nutteloos.

Zowel de financiële situatie als de gezondheid van Sousa Mendes bleven achteruitgaan. Hij werd getroffen door een beroerte. Zijn financiële toestand was zo erg dat hij in 1946 bij de Belgische legatie aanklopte voor hulp. De ambassadeur, die zich realiseerde wat België aan Sousa Mendes verschuldigd was, zorgde ervoor dat de 5000 frank die nog in de kas staken van de Œuvres Belges, een organisatie die zich om de Belgische vluchtelingen in Lissabon had bekommerd, naar Sousa Mendes ging.²⁵ Zijn vrouw Angelina kreeg een beroerte in 1948, raakte in een coma en stierf zes maanden later. De meeste van Sousa Mendes' kinderen emigreerden naar het buitenland omdat ze in Portugal op een zwarte lijst stonden. Pedro Nuno trok naar Belgisch-Congo, waar hij, dankzij Albert De Vleeschauwer, een succesrijke carrière in de koloniale dienst uitbouwde.

Sousa Mendes overleed op 3 april 1954, in het franciscaner ziekenhuis van de Derde Orde in de wijk Chiado in Lissabon. Hij werd begraven in een franciscaner pij. De kinderen van Sousa Mendes vochten tientallen jaren voor de rehabilitatie van hun vader. Israël was het eerste land dat hem eerde, door hem in 1966 te erkennen als Rechtvaardige der Naties. Later verleende het land hem zelfs het ereburgerschap. In Portugal zelf waren er uiteindelijk 48 jaar nodig, waarvan 14 onder een democratisch bestel – samen met Amerikaans lobbywerk – voor de rehabilitatie van Sousa Mendes.

Ik dank Bert Govaerts voor zijn hulp bij het onderzoek naar de Belgische aspecten van het Sousa Mendes-verhaal en voor de vertaling van dit artikel uit het Engels. Dank ook aan dr. Olivia Mattis van de Sousa Mendes Foundation en aan António Moncada de Sousa Mendes van de Fundação Aristides de Sousa Mendes.

Behalve nieuw materiaal in verband met bepaalde Belgische aspecten is dit artikel grotendeels een samenvatting van de documentatie in: Rui AFONSO, *Um Homem Bom. Aristides Sousa Mendes*, Lissabon: Texto Ediores, 2010 (uit het Engels vertaald door António Pescada) en Rui AFONSO, Le ‘Wallenberg Portugais’ Aristides de Sousa Mendes. In: *Revue d’Histoire de la Shoah. Le Monde juif*, (1999)165, pp. 7-28.

- 1 Herman BALTHAZAR & José GOTOVITCH, *Camille Huysmans. Geschriften en documenten VII*, Antwerpen: Standaard, 1979, p. 177.
- 2 AHDMNE (Arquivo Historico Diplomatico do Ministerio dos Negocios Estrangeiros, Lissabon), Processo disciplinar de Aristides de Sousa Mendes do Amaral e Abranches, folios 63, 64, 65, 66.
- 3 Bert GOVAERTS, *Ik alleen! Een biografie van Albert De Vleeschauwer (1897-1971)*, Antwerpen: Houtekiet, 2012, p. 208.
- 4 E-mail en documenten van Eric Moed, kleinzoon van een visumontvanger, 16/04/2012.
- 5 Franz SCHOENBERNER & Hermann KESTEN, *Briefwechsel im Exil, 1933-1945*, Göttingen: Wallstein, 2008, p. 288.
- 6 Bert GOVAERTS, *Ik alleen! [...]*, p. 226.
- 7 Interview van de auteur met Otto van Habsburg, Straatsburg, 25/10/1988.
- 8 Michael D’AVRANCHES (pseudoniem voor Sebastião de Sousa Mendes), *Flight From Hell*, 1951. De brief is opgenomen als appendix bij deze roman.
- 9 Letterenhuis, Archief Frans Van Cauwelaert, diplomatiek paspoort uit 1940.
- 10 Salamon DEMBITZER, *Visum nach Amerika*, Bonn: Weidle, 2009, pp. 73, 81 en 107.
- 11 AHDMNE, Inkomende telegrams van het Consulaat in Bayonne, 20/06/1940.
- 12 AHDMNE, Inkomende telegrams van de ambassade in Madrid, 21/06/1940; Telegram verzonden op 20/06/1940.
- 13 AHDMNE, Inkomende telegrams van de ambassade van Madrid 22/06/1940; Telegram verzonden op 21/06/1940.
- 14 Nationaal Archief Lissabon, Archief Salazar, AOS/CO/IN-8C, dossier 4, Informatie van de Polícia de Vigilância e de Defesa do Estado over in Portugal verblijvende vreemdelingen (1940-1945).
- 15 AHDMNE, Uitgaande telegrams aan de Legatie in Parijs (Bordeaux), 22/06/1940.
- 16 AHDMNE, Uitgaande telegrams aan de Legatie in Parijs (Bordeaux), 24/06/1940.
- 17 AHDMNE, Uitgaande telegrams aan de Legatie in Parijs (Bordeaux), 25/06/1940.
- 18 AHDMNE, Uitgaande telegrams naar het Consulaat in Bordeaux, 01/07/1940.
- 19 KADOC-KU Leuven, Archief Albert De Vleeschauwer, 1, zakagenda voor 1940, notitie voor 28 juni.
- 20 KADOC-KU Leuven, Archief Albert De Vleeschauwer, 340, brief van 24/07/1940.
- 21 KADOC-KU Leuven, Archief Albert De Vleeschauwer, 340, brief van 24/07/1940.
- 22 KADOC-KU Leuven, Archief Albert De Vleeschauwer, 340, brief van 24/07/1940.
- 23 Interview van de auteur met Pedro Nuno de Sousa Mendes, 16 september 1987 in Sintra (Portugal).
- 24 Fundação Aristides de Sousa Mendes, Lissabon, Privédocumenten van César de Sousa Mendes, brieven van 10/05/1946 en 12/06/1946.
- 25 Fundação Aristides de Sousa Mendes, Lissabon, Privédocumenten van César de Sousa Mendes, brief van 28/03/1946.

100 jaar Vooruit: reclame in de cinema

PAULE VERBRUGGEN, Amsab-ISG

2013 is een dubbel feestjaar voor Gent. Honderd jaar geleden was er niet alleen de opening van de Wereldtentoonstelling, maar verrees ook het Feestlokaal van Vooruit in de Sint-Pietersnieuwstraat. Het was de bedoeling dat de deuren opengingen in april, bij het begin van de expo, maar het gebouw raakte niet op tijd klaar. De bezoekers konden vanaf de zomer wel binnen in het café. Het grote inhuldigingsfeest dat gepland was in 1914 ging uiteindelijk ook niet door, omdat de Eerste Wereldoorlog was uitgebroken. Het Feestlokaal was de grote droom van Edward Anseele, de padre padrone van de Gentse socialistische beweging: een groots volkshuis bestemd voor de verheffing en het vermaak van de arbeiders. Huisarchitect Ferdinand Dierkens kreeg in 1910 de opdracht om op het smalle, steile terrein tussen de Sint-Pietersnieuwstraat en de Muinkschelde zo'n culturele ontmoetingsplaats te bouwen. Om het hoogteverschil van 12 meter te overwinnen, creëerde hij twee gebouwen, met elkaar verbonden door een beglaasde wintertuin. Aan de achterzijde kwamen twee grote zalen boven elkaar, aan de straatzijde een café, een restaurant, verschillende vergaderruimtes, een bibliotheek en een sportzaal. Op de zijgevels van gele baksteen pronkte de naam van de coöperatie Vooruit, die de hele onderneming financierde. De coöperatie was immers de steunpilaar van de socialistische beweging in Gent. Ze begon in 1880 als een coöperatieve bakkerij met als

doel brood van betere kwaliteit aan de arbeiders te verkopen. Al snel zorgde de coöperatie ook voor andere producten zoals kruidenierswaren, kleding, stoffen, kolen ... Voor een bescheiden bedrag kon je lid worden van de coöperatie Vooruit en in ruil kreeg je een aantal keer per jaar een deel van de winst uitbetaald. Dat gebeurde in een huismunt die alleen in de winkels van de coöperatie geldig was. Op die manier genereerde ze veel geld. Met die inkomsten richtte ze onder meer fabrieken, apotheken, winkels en volkshuizen op. Het Feestlokaal was hét pronkstuk van het patrimonium dat de coöperatie Vooruit in Gent uitbouwde.

Honderd jaar later staat het gebouw er nog steeds – en zelfs meer dan ooit. Na soms woelige periodes is het uitgegroeid tot een internationaal gerenommeerd kunstencentrum. En dat is een groot feest waard. Ook Amsab-ISG viert mee, als hét huis van bewaring van het enorm rijke erfgoed van Vooruit. Samen met STAM, UGent en Kunstencentrum Vooruit werkte het mee aan de grote overzichtstentoonstelling in het STAM over de geschiedenis van het Feestlokaal, en aan het boek dat onderzoekster Liesbet Nys schreef. Daarnaast ondersteunde Amsab-ISG verschillende toonmomenten en activiteiten in Vooruit zelf. Daar gaat vanaf mei een waar erfgoedsspektakel door met bijna dagelijks verrassende evenementen.

Om jullie in de sfeer te brengen en te houden, lichten we dit jaar in elk nummer van *Brood & Rozen* een tipje van de sluier over dat prachtige erfgoed op. In deze katern: glasplaten met reclame voor de talloze producten die de coöperatie verkocht. Die werden getoond tijdens de cinemavoorstellingen in het Feestlokaal.

Voor meer info: www.vooruit100.be

'S ZONDAGS OP DE COOPERATIEVE
TENTOONSTELLING TERWYL U
GENIET VAN EEN UITSTEKEND
ONTSPANNINGSPROGRAMMA
PROEF EEN DEZER LEKKERE
SCHOTELS AAN
KNALPRUZEN

CHOUROUTE
Overbayern 20^{F.}

Gentse specialiteit 12^{F.}₅₀
FRIETEN • HOOFDVLEES • MAYONNAISE

Coop "Expo '59" 20^{F.}
PANACHÉ

BIJ IEDERE SCHOTEL
GRATIS
CONSUMPTIE !

15 SEPTEMBER

opening

nieuw

COOP MAGAZIN

VOORUIT

KLEDEREN • LINGERIE
ELLEGOEDEREN • VUREN
ELECTRO • COMFORT
MEUBELN • RADIO'S

Opgelet

KREDIET

VOOR
iedereen

!!!

OP

**Klederen
Meubels
Vuren**

INLICHTINGEN IN VERTROUWEN
COOP MAGAZIN VOORUIT
27 • ST. PIETERSNIEUWSTRAAT • GENT

**Solden
Solden
Solden**

40% TOT 50% AFSLAG

OP MEER DAN 1000 KLEDINGSTUKKEN
VOOR DAMES, HEREN, KINDEREN!
van 15 juli tot 15 august
MAGAZIN COOP - 5^E PIETERSNIEUWSTR. 23 GENT

MAG. "COOP" 5^E PIETERSNIEUWSTRAAT - 23 - GENT

HERFST

Modeshow

12 - 13 - 14 SEPTEMBER

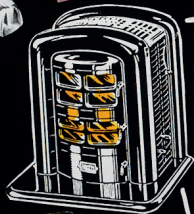
TE 15 U. FEESTLOKAAL

RESTAURANTZAAL

14 SEPT. EXTRA SHOW - 20 U.

LEDEN ONTVANGEN HUN KAART DOOR
JETONVERKOPER - NIET LEDEN: BUREEL
NIEUWE VAART-286 - OOK SCHRIFTELIJK
MAG. COOP - WINKET KINEMA

Krediet

NU OOK IN UW BEREIK! DANK ZIJ

"Magazijn" "Coop"

5^E PIETERSNIEUWSTRAAT - 23 - HIERNAAST

VUREN - HUISHOUDELIJKE APPARATEN

TOT 24 MAANDEN

KLEDEREN - MEUBELS TOT 12 M.

GEEN VOORSCHOT, SLECHTS 3% INTEREST
VANAF DE 7^E MAAND, DE EERSTE 6 M.

geen interest!

Magazijn COOP

STELT U VOOR

Herfst-EN Wintercollectie

OP DONDERDAG 18, VRIJDAG 19, ZATERDAG 20
SEPTEMBER TE 15 U. 'S ZATERDAGS OOK TE 20 U.
DEZE SHOW GAAT DOOR IN DE GELAGZAAL VAN HET
FEESTLOKAAL

LENTE Modeshow 1958

27-28-29 MAART

DOOR DE CONFECTIEAFDELING

"Magazijn 'Coop'"

KAARTEN VOOR LEDEN S.M. VOORUIT
WORDEN THUIS BEZORGD • VOOR NIET-
LEDEN TE BEKOMEN AAN DE KASSA

IN AL DE WINKELS VAN
VOORUIT

onze vedette

UITZONDERLIJK TOT 31 OCTOBER

een elegant
SLAAPKLEED

IN GEBLOEMDE CROISÉ
MOLLETONÉ, BUITENGEWONE
STERK VOOR SLECHTS

110 ₣ ★

DAARENBOVEN
4% DEEL AAN 10% AAN NIET
LEDEN 2% LEDEN

Kleermagazijn "Vooruit"

Vrijdagmarkt - Gent, en bijhuizen

MAAND VAN DE

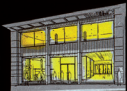
huisvrouw

ALLE ARTIKELS VOOR DE GROTE
KUIS TEGEN UITZONDERLIJK
LAGE PRIJZEN

LEDEN 4% DEEL
NIET LEDEN 2% DEEL

1958 *Coöperatieve* TENTOONSTELLING

INGERICHT DOOR DE S.M. VOORUIT
IN FEESTLOKAAL VOORUIT
5^E PIETERSNIEUWSTR. 23 • GENT

TOEGANG VRIJ • PROEFGELEGENHEDEN
DEMONSTRATIES • VERRASSINGEN

ONZE MEESTER PASTEBAKKER BIEDT U VOOR

Kerst-en Nieuwjaar

ZIJN FUNSTE
TAARTEN AAN

CRÈME FOUETTÉE
CRÈME AU BEURRE
FRUITTAARTEN
RUSTTAARTEN
FLANS
VERDER ALLE
KLEINGEBAK

TIAWALTEIT GRONDSTOFFEN

★
**Bakkerij
VOORUIT**
NIEUWE VAART 286 • TEL. 29.3472

Dit is enig!

IN ALLE WINKELS VAN "VOORUIT"

WOLLEN DEKEN

1,95 x 2,55 m. GOEDE KWALITEIT
GEBORD LANGS TWEE KANTEN, MOOIE
KLEUREN EN TEKENINGEN
AAN

350 FR.

DAARENBOVEN
4% DEEL AAN 2% DEEL AAN NIET
10 LEDEN 10 LEDEN

Profiteer hiervan!

IN ALLE WINKELS VAN VOORUIT

Warme PANTOFFELS

MET LEDEREN ZOLEN VOOR MANNEN EN VROUWEN

N° 37 TOT 42 AAN **55,75 FR.**

4% DEEL AAN LEDEN

2% DEEL AAN NIET LEDEN

VERKIES BOVENAL

Koffie

COOP

STEEDS ONOVERTROFFEN

SLECHTS VERKRUGBAAR

IN "VOORUIT'S"

KRUIDENIERSWINKELS

7 GEUREN
SMAKEN
PRUZEN

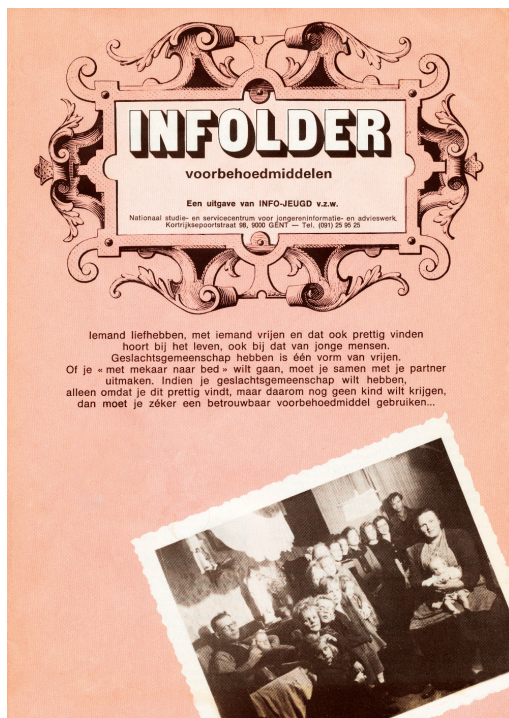
COLLECTIE

Het archief van Marc Laquière

RIK DE CONINCK, Amsab-ISG

Amsab-ISG verzamelt veel archieven van organisaties, maar persoonsarchieven dragen dikwijls de voorkeur weg. Het zijn immers archieven van mensen die een steen hebben verlegd, door koppig te blijven hameren op hun thema. Marc Laquière zette zich eerst in voor de persoonlijke ontwikkeling van jongeren, later nam hij het meer en meer op voor jongeren die wegens hun afkomst achtergesteld geraakten.

Marc Laquière (°Roeselare, 1944) studeerde geschiedenis aan de Gentse universiteit. Hij gaf eerst verschillende vakken op een aantal scholen. Zo werd hij geconfronteerd met een onderwijssysteem dat naar zijn gevoel onvoldoende rekening hield met de noden en de behoeften van jongeren. Van 1972 tot 1979 werkte Laquière als pedagogisch adviseur bij Info Jeugd Nationaal. Daar ontwierp en coördineerde hij onder meer *Infolder*, een voorlichtingsproject voor jongeren. Er werden folders gepubliceerd over drugs, werken, seksualiteit, burgerdienst, rechten van minderjarigen, aids ... die zeer ruim verspreid raakten onder de Vlaamse jeugd. De folders *Op eigen kamer gaan wonen*, *Voorbehoedmiddelen* en *Onbedoelde zwangerschap* botsten op hevige weerstand van de subsidiërende overheid, hoewel ze aan een zeer grote behoefte voldeden. Toen hij in 1979 opnieuw als leraar aan de slag ging, onderwees Laquière de vakken geschiedenis en maatschappijleer aan het

Koninklijk Atheneum van Sint-Niklaas. Dat deed hij tot 1988. Hij organiseerde er projecten over politieke vorming, leerlingenparticipatie en multiculturaliteit. Daarbij ging hij uit van de inzichten en meningen van de leerlingen over migranten. Die confronteerde hij met andere informatie en ervaringen. Hij overtuigde andere leerkrachten om vakoverschrijdend te werken. Buiten de schoolmuren werd Laquière vanaf 1982 meer en meer actief als antiracist: hij publiceerde over het onderwerp, ging in debat, organiseerde studiedagen, werkte mee aan radioprogramma's ... Hij werd een specialist, zowel op het gebied van de situatie van migrantenleerlingen in het onderwijs als op dat van structureel racisme. Een uitloper van dat engagement was een vormingscyclus voor het stadspersoneel van Sint-Niklaas, die ook op andere plaatsen overgenomen werd.

De « pil » is op dit moment het meest betrouwbare voorbehoedsmiddel. Vergelijkbare veiligheid geven alleen combinaties van andere middelen en methoden. Bijvoorbeeld het kondoom of spiraalje, samen met zaaddodende crème of spray.

Tegen « pil » en spiraalje maken sommigen bezwaar, omdat er bijverschijnselen kunnen optreden. Inderdaad kan je bij deze middelen niet voorspellen hoe meisjes/vrouwen erop reageren. Bij de minste klachten moet je daarom meteen naar een dokter gaan.

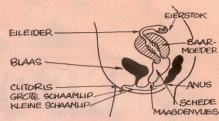
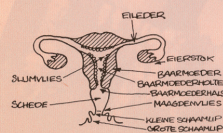
Een aantal meisjes/vrouwen geven daarom de voorkeur aan niet chemische middelen als kondoom en pessarium, samen met een zaaddodend product. Als het meisje/de vrouw zelf niet een jongen/man naar bed gaat, zijn deze middelen misschien te verliezen, omdat je de « pil » elke dag moet nemen, wil je veilig zijn. Uiteraard geeft iedere methode alleen de gewenste veiligheid, als je die correct toepast. Vergesingen blijven natuurlijk mogelijk. Per slot van rekening is gemeenschap hebben een emotioneel gebeuren! Daarbij worden voorwerpen wel eens vergeten.

Nazorgen zijn mogelijk. Achteraf kun je een middel als de « morning-after-pil » gebruiken. Dat moet dan wel snel, binnen 36 uur, na de gemeenschap. Anders is de kans op zwangerschap erg groot. Vaak gebruikt zijn deze pillen trouwens zeer ongezond!

In deze folder geven we je in 't kort een overzicht van de meest gebruikte voorbehoedsmiddelen. Naast betrouwbare middelen en methoden, noemen we ook de onveilige. Deze zijn voor jou beslist ongeschikt, als je niet in verwachting wilt komen. Maar je maken ons overzicht compleet en je hoort er nu eenmaal nog altijd veel over praten.

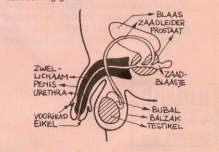
Dit gebeurt er...

Bij het **meisje** komt er meestal om de 26 tot 32 dagen een eitje los uit de eierstokken. Dit heet de ovulatie (leipron). Het eitje wordt voortbewogen door de eileider naar de baarmoeder. Het slijmvlies van de baarmoeder wordt onderaan dik onder invloed van hormonen. Wordt het eitje niet bevrucht, dan wordt dit met het slijmvlies afgestoten. De bloeding die hierbij optreedt, komt door het loskomen van het nu overbodig geworden slijmvlies, waarbij overvloedige bloedstrooming wordt gekwetst. Dit proces, dat zich om de 26 tot 32 dagen herhaalt, noemt men de maandsdonden (menstruatie, regel). Deze duren 3 tot 5 dagen.

Wanneer de jongen de stijve penis in de schede (vagina) van het meisje brengt (geslachtsgemeenschap, coïtus) en het hoogtepunt van de geslachtelijke opwindning (orgasme) bereikt, krijgt hij een zaaduitstorting (ejaculatie). Het is belangrijk te weten, dat er uit de penis vocht vrijkomt vóór de eigenlijke zaaduitstorting en dat dit vocht vruchtbare zaadcellen bevat. Het zaadvocht (sperma) bestaat uit een vloeistof waarin zich zaadcellen (spermatozoiden) bevinden. De zaadcellen klimmen op in de baarmoeder, bereiken de eileiders en kunnen zich hier met de eitje versmelten. Dit is de bevruchting (conceptie). De bevruchte eitje glijdt door de eileider en komt in de baarmoeder terecht. Kort nadien nestelt zij zich in het voorreinde baarmoederslijmvlies in. Nadat het bevruchte eitje zich heeft vastgezet in het slijmvlies van de baarmoeder, zegt men dat het meisje de vrouw zwanger (« in verwachting ») is.

Veruit het meest gevaarlijke kletspraatje in dit verband is, dat je bij de eerste gemeenschap nooit in verwachting geraakt.

Veilige voorbehoedsmiddelen

kondoom (preservatief, capotje, capote anglaise).

Het kondoom moet tijdig worden aangebracht. Bij voorkeur tegen het begin van het voorspel. Er komt immers vocht vrij vóór de eigenlijke zaaduitstorting, dat vruchtbare zaadcellen bevat. Ten laatste vóór het penis in de vagina brengt, rollt de jongen/man het dunne rubber zakje af over het stijve lid. Hierin wordt het zaadvocht opgevangen, zodat het niet in de schede komt.

Er zijn verschillende soorten kondooms. Sommige zijn voorzien van een glimdat (dat geen zaaddodend middel is). Andere hebben een hiel uitsteeksel aan de achterzijde, waarmee het zaadcelletje op de vagina kan worden geplaatst, zodat het zaadcelletje niet in de vagina komt.

Gebruik

Uiteraard kun je een kondoom pas aanbrengen nadat de penis stijf is geworden. Het kondoom moet afgevoerd worden vóór de penis in de vagina wordt gebracht. Het kondoom mag je nooit zeer strak rond de eikel (het voorste deel van de penis) spannen. Er moet wat ruimte (± 1,5 cm) overblijven om het zaad op te vangen en te voorkomen dat het kondoom scheurt. Daarom het uittreken van het kondoom vrij van lucht knijpen. Bij het terugtrekken (vóór de penis opnieuw slap wordt!), houd je het kondoom vast, anders bestaat er gevaar dat het afglijdt en een deel van het zaadvocht in de schede gedaakt. Veiligheidsdouches gebruik je voor iedere gemeenschap een nieuw kondoom!

Ben je van plan voor het eerst een kondoom te gebruiken, dan doe je er goed aan vooraf te oefenen. Bovendien is het aanbevelen een kondoom altijd samen met een zaaddodend middel te gebruiken waarvan enkele minuten vóór de gemeenschap een dosis in de schede wordt gebracht (zie verder).

Nadelen

— volgens sommige jongens/mannen maakt het gebruik van het kondoom de penis minder gevoelig. Anderen kunnen dit als een voordeel ondervinden. De zaaduitstorting blijft hierdoor immers langer uit en je partner heeft dus meer tijd om « klaar te komen ».

— het aanbrengen van het kondoom kan ervaren worden als een onprettige onderbreking.

Voordelen

— een kondoom is eenvoudig te hanteren, — het beschermt tegen geslachtziekten, — meisjes, die zelden of nooit met een jongen naar bed gaan, vinden het misschien wat veel gevaarlijk voor de enkele keer elke dag de pil te slikken. Het is helemaal niet gek, als ook een meisje kondooms bij zich heeft.

Veiligheid

Veilig op voorwaarde dat het kondoom : — van goede kwaliteit is. Steeds meer merken krijgen op de verpakking een A.P.B. zegel (algemene pharmacologische bond), — op de juiste manier wordt aangebracht vóór het aanbrengen van de penis in de vagina, — gebruikt wordt in combinatie met een zaaddodend middel (zie verder).

Verkrijgbaarheid

Vrije verkoop in apotheken en consultatiebureaus, bij drogisten en in sommige kantwarenhuizen.

De prijs per kondoom schommelt rond de 13 fr. Gebruik alleen « geregistreerde » merken.

pessarium (diafragma, ring)

We bespreken alleen het meest gebruikte pessarium, nl. het schedepessarium.

Het schedepessarium is een rubber koppeltje dat rust op een dikkere rand. In die rand zit een veer die zorgt voor stevigheid en sepielheid. Het pessarium wordt in de schede vóór de baarmoederopening aangebracht. Hierdoor wordt belet dat zaadcellen de baarmoeder binnendringen.

Het pessarium bestaat in verschillende maten, aangepast aan de wijte van de schede. De juiste maat moet door een dokter worden bepaald. Die moet jou ook het gebruik van het middel aanleren. Bij gewichtstoename of « ahams » na miskraam, bevalling of abortus moet gewoonlijk van een groter pessarium gebruik worden gemaakt.

Gebruik

Vooraf breng je op de rand van het pessarium en over beide zijden van de koppeltje overvloedig een zaaddodende gelati (zie verder). Het inbrengen van het pessarium doe je vóór de gemeenschap. Het pessarium moet minstens 8 uur na de gemeenschap in de schede blijven zitten want de zaaddodende gelati heeft deze tijd nodig om de zaadcellen buiten werking te stellen.

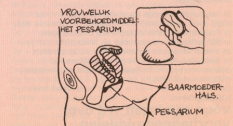
Je moet het pessarium met koud water wassen (geen zeep, want de meeste zeepsoorten bevatten vetzuren die zeer schadelijk zijn voor rubber). Droog het met een handdoek. Het pessarium moet minstens 8 uur na de gemeenschap in de schede blijven zitten want de zaaddodende gelati heeft deze tijd nodig om de zaadcellen buiten werking te stellen.

Nadelen

— je moet een beetje handigheid krijgen in het goed aanbrengen van een pessarium, — bij een vuig gemeenschap is dit middel onpraktisch, omdat het vooraf moet worden aangebracht, — het moet nadien minstens 8 uur op zijn plaats blijven.

Voordelen

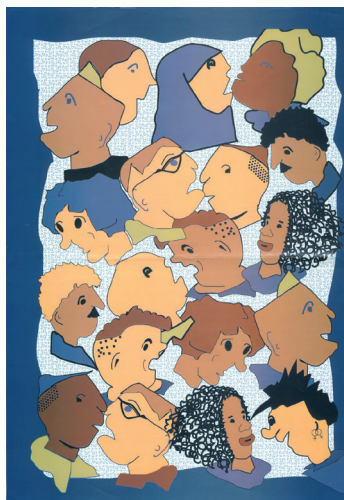
— als je het vooraf plaatst dan is er geen onderbreking, — het is goedkoop (± 200 F = prijs doktersconsultatie), want een pessarium kan ongeveer één jaar gebruikt worden, — een goede methode als je geen zin hebt iedere dag de pil te slikken.

Cover en binnenpagina van *Infolder*. (Amsab-ISG, Gent)

In 1988 aanvaardde hij opdrachten van de Autonome Raad voor het Gemeenschapsonderwijs (ARGO, de toenmalige inrichtende macht van het Gemeenschapsonderwijs) om navormingsprojecten voor leerkrachten op te starten en te coördineren, eerst over multicultureel samenleven, vervolgens over onderwijs en migranten. Om racisme in het onderwijs te counteren en concreet aan te pakken diende hij in 1992 bij de Vlaamse Onderwijsraad (VLOR) een voorstel in om een non-discriminatiepact af te sluiten voor de drie onderwijsnetten, en een non-discriminatiecode in te voeren in iedere school. Dat voorstel lag mee aan de basis van het beleid tegen discriminatie van de Vlaamse Gemeenschap. In 1992 werd Laquière voor meer dan vijf jaar stafmedewerker voor onderwijs in het Vlaams Centrum Integratie Migrant (VCIM).

Daar werkte hij verder rond het thema non-discriminatie en rond klachtenbehandeling. Toen de Vlaamse overheid in 1998 verdere subsidies aan het VCIM weigerde, ging hij werken voor de Raad voor Ouders van het Gemeenschapsonderwijs (ROGO). Die vzw was in 1996 opgericht en moest nauw samenwerken met de Educatieve Vereniging voor Ouderwerking in het Officieel Onderwijs (EVO). Beide organisaties kregen, samen met de oudervereniging van het vrij onderwijs, subsidies voor de realisatie van ouderparticipatie. Marc Laquière volgde de totstandkoming van het decreet op gelijke onderwijskansen, beter gekend als GOK 1, van dichtbij op. Het legde het recht op inschrijving in de school naar keuze vast en bevorderde inspanningen om de onderwijsachterstand van kansarme autochtone

MELDPUNTEN DISCRIMINATIE IN HET ONDERWIJS

Door een school geweigerd ?
Voel je je gediscrimineerd op school?
Dat kan je melden bij

Arabisch Belgisch Cultureel Centrum Oudevaanstraat 50 Gent cont. pers. Dhr. Abdelmotleb Omar Rifat	
De Brug Eng. Van Arenbergstraat 37 9000 St. Amandsberg	228.34.57
D.H.K.D. Watervlietstraat 8 Gent	224.37.49
De Poort-Beraber Slepestraat 116 Gent	223.02.54
El Ele Elisstraat 45 Gent	223.71.85
Jeugdcentrum El Paso Gebr. De Smedstraat 108 Gent	225.40.61
Jeugdhuis Yayla Slepestraat 171 Gent	223.02.54
Jongeren Adviescentrum Hofstraat 29 Gent	223.68.82
Provinciaal Centrum voor Interculturele Vorming Loostraat 28-30 Gent	221.15.71
PKJ Gent Noord-West "Kinderwerking Brugse Poort" Bergkruis 20 Gent	225.61.61
"Kinderwerking "Flavotteke" Gebr. De Smedstraat 108 Gent	224.36.49
Stedelijk Migranten Centrum Kortrijkstraat 12 Gent	225.96.46
Turks Cultureel Centrum Kazemattenstraat 80 Gent	225.17.78

Illustratie: Georges R. G. - Het Cultureel Centrum van de Vlaamse Gemeenschap

Affiche uitgegeven door het Regionaal Integratiecentrum (RIC) Gent voor meldpunten tegen discriminatie in het onderwijs. (Amsab-ISG, Gent)

en allochtone leerlingen weg te werken en hun integratie te bevorderen. In die periode was Laquière ook al actief in de Federatie van Marokkaanse Verenigingen (FMV). Hij informeerde er migrantenouders over het onderwijs. Na de verkiezingen van 24 november 1991 ('zwarte zondag') was er bij veel migranten een dynamiek ontstaan die zich onder andere uitte in de oprichting van federaties van allochtone verenigingen. Zo ontstond in 1993 ook de FMV. In tegenstelling tot sommige andere federaties, staat ze onafhankelijk van bestaande politieke partijen, vakbonden en het sociaal-cultureel werk. De FMV streeft naar een beleid van gelijke onderwijskansenbeleid: het wil de immense leerachterstand bij migrantenleerlingen wegwerken, stimuleert schoolbetrokkenheid en ouderparticipatie, begeleidt in studiekeuze ... De vele acties van de organisatie doen de ouders uit de migratie nadenken over de situatie van hun kinderen in het onderwijs en stimuleren hen om zelfstandig de belangen van hun kinderen op te nemen. Uniek is het project IQRA-Vlaanderen, dat intensief

tracht die leerachterstand weg te werken. Marc Laquière was nauw betrokken bij het concept en de opvolging ervan.

Na zijn pensionering bleef hij verder actief in tal van organisaties. Hier volgen de belangrijkste: de Actiegroep Kritisch Onderwijs (AKO), de Vereniging van Leerkrachten Geschiedenis en Maatschappijleer (VLGM), de Leerplancommissie Geschiedenis en Maatschappij, de Werkgroep Mundiale Vorming van het NCOS, de Commissie Interculturalisme van de ACOD. Hij was daarnaast ook redactielid van *Imago, Onderwijskrant* en *Bareel*.

Het archief van Marc Laquière bevat documenten over zijn engagement in al die organisaties. Het is op die manier een onmisbare bron voor al wie onderzoek wil doen over racisme en gelijke kansen. Het archief is raadpleegbaar mits toestemming van de verantwoordelijke archivaris.

COLLECTIE

Het archief van Arbeid & Milieu

RIK DE CONINCK, Amsab-ISG

Arbeid & Milieu is een samenwerkingsverband tussen de Bond Beter Leefmilieu en de drie Vlaamse vakbonden, ABVV, ACV en ACLVB. De organisatie streeft naar een sociaal en ecologisch verantwoorde samenleving. Ze probeert dat op drie manieren te bereiken. Ten eerste informeert en sensibiliseert ze de vakbonden en de milieubeweging over sociale en ecologische thema's, via info- en studieavonden, bedrijfsbezoeken, een jaarlijkse fietstocht en een eigen tijdschrift. Ten tweede organiseert Arbeid & Milieu overleg tussen de milieubeweging en de vakbonden, over thema's waar een raakvlak is tussen ecologie en economie. Ten slotte geeft ze beleidsadvies rond gemeenschappelijke standpunten.

In de jaren 1980 was de vormingsorganisatie Elcker-Ik een broeinest van ideeën. Een van de geesteskinders daarvan was Arbeid & Milieu. De vzw werd opgericht in 1987. Met veel goede wil, schitterende ideeën en weinig middelen probeerde ze om de vakbonden en de milieubeweging rond de tafel te krijgen. Veel raakvlakken waren er in het begin niet, integendeel, de twee bewegingen lagen regelmatig met elkaar in de clinch, uit angst voor verlies van tewerkstelling, wegens cultuurverschillen, verschillende prioriteiten ... Gedurende meer dan tien jaar slaagde Arbeid & Milieu erin om activiteiten op te zetten met één vakbond, één milieubeweging,

één coördinator en – als er geld was – één projectmedewerker. Uiteindelijk sloten de drie vakbonden zich aan, en – via de Bond Beter Leefmilieu – ook de hele milieubeweging. Bovendien kreeg de organisatie meer overheidssubsidies; het voortbestaan van Arbeid & Milieu was verzekerd.

Ook aan werkgeverskant veranderde er een en ander. Arbeid & Milieu stelde vast dat de werkgevers een andere invulling aan het containerbegrip 'duurzame ontwikkeling' gaven. Ze noemden het 'maatschappelijk verantwoord ondernemen', wat dus betekent dat bedrijven in ruil voor subsidies zelf hun verantwoordelijkheid gingen opnemen. Arbeid & Milieu gaf er zich rekenschap van dat zo'n win-winsituatie niet alles oplost en kaart problemen dus verder aan.

Het archief van Arbeid & Milieu werd vorig jaar aan Amsab-ISG geschonken. Het bevat bijzonder interessante documenten over ecologisch werken en leven. Het bibliotheekmateriaal werd apart beschreven. Het archief is raadpleegbaar mits toestemming van de verantwoordelijke archivaris.

JOERI
JANUARIUS
assistent
vakgroepen
Geschiedenis en
Communicatie-
wetenschappen,
VUB

RECENSIE

GIE VAN DEN BERGHE

Kijken zonder zien. Omgaan met historische foto's

Gie VAN DEN BERGHE,
*Kijken zonder zien.
Omgaan met historische
foto's*, Kalmthout:
Pelckmans, 2011,
205 pp., ISBN: 978 90 289
6252 1.

Met het boek *Kijken zonder zien* levert historicus Gie van den Berghe een waardevolle bijdrage aan het groeiende veld van visuele geschiedenis en cultuur, zeker wat het Nederlandse taalgebied betreft. In Nederland zijn de werken van Marga Altena¹ en Mirelle Thijssen² over arbeid en fotografie belangrijk geweest om fotografie als historische bron op de kaart te plaatsen. Het recente artikel van Anne Roekens³ en het boek van Florence Gillet⁴ over koloniale fotografie hebben hetzelfde gedaan voor ons land. Die bijdragen hebben gemeen dat ze via een analyse van beeldmateriaal een antwoord willen formuleren op een historisch probleem. Zo vertrekt Gillet vanuit het vraagstuk hoe de overheid de koloniale beeldvorming stuurde vijf jaar voor en vijf jaar na de onafhankelijkheid van Belgisch-Congo. Dat perspectief is bij van den Berghe anders: hij concentreert zijn vraag rond het probleem van het gebruik en hergebruik van historische foto's. Wat kan een historicus aanvangen met historische foto's? Hoe moeten die geïnterpreteerd worden? Welke vragen kunnen aan dat beeldmateriaal gesteld worden?

Door die focus op de bron, eerder dan op een historisch probleem, deelt van den Berghe het boek op in twee delen. In het inleidende hoofdstuk ('camera obscura') brengt hij een korte maar gevatte synthese van een aantal debatten die heersen in dit veld, weliswaar zonder duidelijke referenties naar bestaand onderzoek. De mens is als 'kijkdier' zeer visueel ingesteld: visuele cultuur domineert op verschillende vlakken ons dagelijks leven en denken. De rol die fotografie als medium daarin speelt, is niet min. Als beperkte tijdsopname zorgt de foto bovendien nog vaak voor een vals gevoel van echtheid (het staat op beeld, dus het zal zo wel zijn), terwijl het juist de context van die foto's en de praktijk zijn die de foto voor historisch onderzoek

*Les Morts de la Commune, 1871, Paris. Foto: André Adolphe Eugène Disdéri.
(uit: Gie van den Berghe, Kijken zonder zien, p. 35)*

zo'n interessante bron maakt. Van den Berghe stelt drie analyse-eenheden centraal: de maker, de gebruiker en de kijker, en meer bepaald 'de minder bewuste en niet-bewuste bewerkingen die foto's van historische gebeurtenissen ondergaan'⁵ bij die drie tussenpersonen. Het proces van betekenisgeving is zeker bij de gebruikers in sterke mate bepaald door de context waarbinnen de foto verschenen is – dus de verhouding tot tekst, bijvoorbeeld het onderschrift, is voor van den Berghe van groot belang.

Op het einde van de inleiding staat van den Berghe nog even stil bij de manier waarop hij de foto's geanalyseerd heeft. Naast bronnenkritiek zet hij vooral in op de reconstructie van de levensloop van de beelden die hij selecteerde. Het tweede deel van het boek bestaat namelijk uit vijftien losse hoofdstukken die zijn opgebouwd rond één centrale historische foto of beeldenreeks. De persoonlijke onderzoeksinteresse van van den Berghe komt duidelijk aan de oppervlakte in de selectie van de beelden: naast twee foto's van een Oost-Duitse soldaat die de sprong waagt naar West-Berlijn en van neergeschoten deelnemers van de Parijse Commune, bevinden alle andere foto's zich in de sfeer van de oorlogsverslaggeving en Tweede Wereldoorlog.

Van den Berghe contextualiseert met veel kennis van zaken het beeldmateriaal; niet alleen de historische context waarin de foto verschenen is, maar ook het wisselende gebruik ervan, de verhouding tussen beeld en tekst en de authenticiteitsvraag komen structureel aan bod. Dat levert interessante verhalen op achter minder bekende en zogenaamde iconische foto's die in ons collectief geheugen gegrift zijn en die we stevast associëren met bepaalde historische gebeurtenissen.

Een goede illustratie van de werkwijze van de auteur is het verhaal achter de iconische foto van Robert Capa, *The Falling Soldier*, die dateert uit de periode van de Spaanse Burgeroorlog. Dat beeld verscheen voor het eerst in een reeks met andere foto's over de Spaanse Burgeroorlog in het Franse tijdschrift *Vu* in 1936. Een jaar later stond het in het blad *Life*. Het onderschrift maakte duidelijk dat het om een Spaans soldaat ging die door het hoofd geschoten werd. In 1975 werd de polemiek rond de foto aangescherpt door de publicatie van Philip Knightleys *The First Casualty*, waarin de auteur veel vragen stelt bij de manier waarop dat beeld tot stand was gekomen. Hoe kan het zijn dat Capa net dat moment heeft kunnen inblikken? Waarom zien we geen bloedsporen op het witte hemd? Een andere reeks onderzoekers, onder wie Richard Whelan, de biograaf van Capa, zijn ervan overtuigd geraakt dat de foto het resultaat is van een militaire oefening waarop Capa aanwezig was, terwijl anderen beweren dat hij nooit op die plek is geweest en dat de soldaat later nog levend is teruggezien. Dat sluit dan aan bij de complexe discussie die tot op heden loopt over de identificatie van de soldaat en de plaats waar de foto genomen is: Whelan stelde in een beschrijving in 1985 Cerro Muriano als plaatsbepaling voor en een gewezen soldaat identificeerde in een getuigenis in 1995 de soldaat als Frederico Borrell García. De Spaanse professor Susperregui weerlegt de locatie dan weer. In 2009 toonde hij aan dat het landschap van Cerro Muriano niet overeenkomt met dat op de foto.⁶

De discussie blijft tot op heden open en toont de geladenheid en complexe aard van historische iconen. Hoewel van den Berghe in de inleiding aankondigt dat hij zal stilstaan bij het proces van iconisering, beantwoordt hij die vraag bij elke foto maar zijdelings of impliciet. Hoe komt het met andere woorden dat een specifiek beeld uitgroeit tot een icoon? In die zin had dit werk kunnen aansluiten bij internationale studies over iconen en fotografie.⁷ Daarnaast ontbreekt een conclusie waarin er een link gelegd wordt tussen de foto's. Die staan op zich los van elkaar, maar de beeldtaal en de werking van historische foto's loopt op een zeker niveau toch gelijk.

Dat neemt niet weg dat van den Berghe met deze rijk geïllustreerde uitgave zeer belangrijk werk heeft verricht in het veld van de visuele cultuur, door de mythe achter een aantal historische foto's te nuanceren of toe te lichten en daarbij de foto als bron centraal te plaatsen.

1 Marga ALTENA, *Visuele strategieën. Foto's en films van fabrieksarbeiders in Nederland (1890-1919)*, Amsterdam: Aksant, 2003.

2 Mirelle THIJSSEN, *Humanistische fotografie en het geluk van de alledaagsheid. Het Nederlandse bedrijfsfotoboek*, Universiteit Utrecht, doctoraal proefschrift, 2000.

3 Anne ROEKENS, Des clichés révélateurs. L'intérêt des photos amateurs pour l'écriture de l'histoire. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, (2008)20, pp. 267-279.

4 Anne CORNET & Florence GILLET, *Congo-Belgique 1955-1965. Entre propagande et réalité*, Brussel: La Renaissance du Livre/SOMA, 2010.

5 Gie VAN DEN BERGHE, *Kijken zonder zien. Omgaan met historische foto's*, Kalmthout: Pelckmans, 2011, p. 8.

6 Gie VAN DEN BERGHE, *Kijken zonder zien* [...], pp. 47-54.

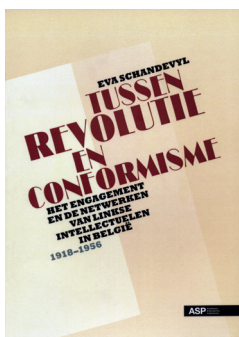
7 Martijn KLEPPE, *Canonieke icoonfoto's. De rol van (pers)fotografie in de Nederlandse geschiedschrijving*, Delft: Eburon, 2013.

JOEY DE
KEYSER
historicus-
journalist

RECENSIE
EVA SCHANDEVYL

Tussen revolutie en conformisme.

*Het engagement en de netwerken van
linkse intellectuelen in België 1918-1956*

Eva SCHANDEVYL,
*Tussen revolutie en
conformisme. Het enga-
gement en de netwerken
van linkse intellectuelen
in België 1918-1956*,
Brussel: ASP editions,
2012, 408 pp., ISBN: 978
90 5487 953 4.

Eva Schandevyl stelt zich in *Tussen revolutie en conformisme* tot doel om de intellectuele netwerken en de betrokkenheid van Belgische intellectuelen bij de sociaal-politieke ontwikkelingen in de periode 1918-1956 te belichten. De auteur legt de focus van dat (trans)nationale engagement aan de 'linkerzijde', waarbij dat concept een nauwkeurige definitie ontbeert. Een intellectueel definieert zich door de wil om de samenleving te veranderen en ook zelf een rol van betekenis te spelen in de maatschappij, al slaagt de intelligentsia in de door Schandevyl bestudeerde Belgische context er meer niet dan wel in om een stempel op het maatschappelijk gebeuren te drukken.

Schandevyl splitst haar studie op in twee delen: de periode na de Grote Oorlog tot en met de Tweede Wereldoorlog (1918-1944) met haar versnipperde intellectuele veld, en de vroege Koude Oorlog (1945-1956). Het jaar 1956 wordt als eindpunt verantwoord door de ontluikende consumptiemaatschappij en de bloedige inval van het Rode Leger in Hongarije, voor vele linkse intellectuelen de genadeslag voor hun geloof in de op de communistische partijbureaus beleden marxistische ideologie. In ieder hoofdstuk komt een groep intellectuelen aan bod: van pacifisten over humanitaire socialisten en internationalisten tot communisten. Die denkers en activisten zijn overwegend Franstalig, vrijzinnig en wonen of zijn actief in Brussel, het intellectueel kruispunt en centrum voor transnationale samenwerking bij uitstek. De geëngageerde netwerken zijn bovendien nagenoeg volkomen mannelijk. Vrouwen hadden immers nauwelijks toegang tot het politiek gebeuren en bleven verstoken van economisch, cultu-

reel en sociaal kapitaal. Om de intellectuele netwerken (zoals artistieke, universitaire en politieke kringen) in kaart te brengen, beroept de auteur zich in eerste instantie op tijdschriften, als forum waar men betekenis en structuur aan de werkelijkheid geeft. Een mooi voorbeeld daarvan is *Clarté*, een tijdschrift dat tijdens het interbellum in zijn streven naar een vredesideaal een internationale elite van intellectuelen poogde bijeen te brengen en een massabeweging trachtte uit te bouwen.

Met het oog op de individuele trajecten put dit onderzoek uitvoerig uit autobiografieën, persoonlijke geschriften en brieven. Zo verschaft Schandevyl de lezer inzicht in de sociologische doorsnede van de intellectueel-communistische gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog door gebruik te maken van biografische steekkaarten, vragenlijsten en handgeschreven autobiografieën. Die documenten werden voor iedere intellectueel die toetrad tot de Kommunistische Partij van België opgesteld op vraag van de kader- en controlecommissies, die erg geïnteresseerd waren in onder meer het politiek kapitaal van de militant. Niet alleen draagt een dusdanige microbenadering in belangrijke mate bij tot de leesbaarheid van dit boek, het individuele traject maakt het ook mogelijk om nuances aan te brengen bij de grote structurele ontwikkelingen in de samenleving.

Het is een grote verdienste van de auteur om uitvoerig in te gaan op de brede sociale, culturele en internationale context van het intellectuele engagement. Daardoor slaagt ze erin haar studie op de – in de intellectuele historiografie – nauwe doorsnede van de sociaalhistorische en ideeënhistorische benaderingen te parkeren. Met deze uitgave, een herwerkte versie van haar doctoraal proefschrift uit 2003 aan de VUB, levert Schandevyl een uitstekende bijdrage tot de in vergelijking met Frankrijk moeizaam tot wasdom gekomen Belgische intellectuele geschiedenis.

RÉSUMÉS

Diplomatie, militantisme et solidarité effective

Un nouveau regard sur la mobilisation en faveur du Vietnam (1960-1975)

Kim Christiaens, collaborateur scientifique, unité de recherche Modernité & Société 1800-2000, KU Leuven

Demandez à des historiens et à un public plus large – et légèrement plus âgé – ce que leur évoque la mobilisation contre la guerre du Vietnam et vous constaterez que la plupart d'entre eux feront très probablement référence aux manifestations anti-guerre massives des jeunes et des étudiants. Rien d'étonnant à cela puisque, parmi toutes les activités militantes organisées autour du Vietnam à la fin des années 1960 et au début des années 1970, ce sont elles qui ont le plus marqué les esprits. La mobilisation fut pourtant beaucoup plus complexe et portée par des acteurs qui, jusqu'à présent, étaient restés dans l'ombre. Là où des études traditionnelles considèrent les étudiants et la nouvelle gauche comme les principaux moteurs, cette enquête démontre que la mobilisation fut, dans une large proportion, portée par des protagonistes qui, dans les années 1960, n'étaient ni jeunes ni néophytes. Il est à noter que le parti communiste traditionnel, entre autres, joua un rôle majeur dans l'organisation d'actions et que les manifestations anti-guerre furent largement soutenues par des groupes qui s'étaient rangés du côté vietnamien dans le conflit. Pointons également que le caractère le plus innovant de cette étude réside dans sa tentative de briser le tabou à propos du rôle des diplomates vietnamiens dans le fonctionnement des mouvements de solidarité.

Allons-y!

Cuisiniers et garçons de café à l'Exposition Universelle de 1913 à Gand

Patricia Van den Eeckhout, Unité d'enseignement et de recherche en Sciences Politiques, VUB

L'Exposition Universelle de 1913 à Gand attira bon nombre de garçons de café, de cuisiniers et de maîtres d'hôtel qui espéraient trouver du boulot dans le secteur des hôtels, restaurants et cafés prêts à accueillir les touristes. Par le biais des petites annonces, des bureaux de placement,

de la bourse du travail organisée par la ville et des réseaux personnels, les travailleurs de l'horeca prenaient connaissance des offres d'emploi.

Force est de constater que les restaurateurs et gérants d'hôtel engageaient souvent trop de personnel et n'hésitaient pas à envoyer ensuite balader la main-d'œuvre excédentaire. Le traitement des plaintes introduites par le personnel abusé auprès du Conseil de Prud'hommes de Gand nous apprend que les compensations différaient selon que l'on était cuisinier, garçon de café, ou encore maître d'hôtel. Pour ces derniers et les autres membres du personnel exerçant une fonction dirigeante, l'indemnité était significativement plus importante que pour les cuisiniers considérés comme des ouvriers. Quant aux garçons de café, devaient-ils être considérés comme des ouvriers, des gens de maison ou encore des employés? La question n'avait pas encore été tranchée. Le fait qu'ils travaillaient uniquement en échange de pourboires et de repas se retournait contre eux lors du calcul d'une indemnité de licenciement. Pour les travailleurs du secteur de l'horeca, il existait toutefois des compensations d'un autre ordre : ils s'arrogeaient certains avantages en nature et un système organisé de prélèvement d'une 'dîme' était même en vigueur.

Aristides de Sousa Mendes

et le sauvetage des réfugiés européens

Rui Afonso, biographe

L'agression allemande lancée le 10 mars 1940 sur les Pays-Bas et la France entraîna des flux massifs de réfugiés. La seule Belgique vit le départ de quelque deux millions de personnes pour la France. Lorsqu'il fut évident que le gouvernement français allait conclure un accord avec les Allemands, d'importants groupes de réfugiés, parmi lesquels de nombreux Juifs, tentèrent de fuir le continent européen via le Portugal. Dès le début de la guerre en septembre 1939, le dictateur portugais António de Oliveira Salazar avait déjà promulgué des directives strictes relatives à l'octroi de visas de transit. Celles-ci firent en sorte qu'il fut pratiquement impossible, pour de nombreuses catégories de réfugiés dont les Juifs, de se procurer l'indispensable sésame. Lorsque la ville de Bordeaux, à l'été 1940, fut inondée de demandes pressantes de réfugiés implorant un visa, le consul du Portugal de cette ville prit la décision de faire fi des directives de Salazar.

ABSTRACTS

Diplomacy, activism and effective solidarity

A new perspective on the mobilization against the Vietnam War (1960-1975)

Kim Christiaens, staff member, research unit Modernity and Society 1800-2000, KU Leuven

When historians and the wider public – and particularly elderly people – are being asked to share their immediate thoughts on the mobilization against the Vietnam War, most of them are likely to refer to the anti-war demonstrations which drew massive amounts of students and young people. The answer sounds logical: these demonstrations were the most eye-catching aspect of Vietnam activism at the end of the 1960s and the beginning of the 1970s. The mobilization was, however, a much more complex process, as the protests drew support from groups which have largely remained out of the scope. Whereas traditional studies have celebrated students and the New Left as the main protagonists, this research illustrates the pivotal role of groups and persons which were far from new or fresh in the 1960s. The traditional communist party played, among others, a major part in organizing them. And many groups sided with the Vietnamese. This study is most innovative when it comes to trying to break the taboo on the part played by Vietnamese diplomats in the emergence and inner workings of solidarity movements.

Let's go there!

Cooks and waiters at the Ghent World Exhibition 1913

Patricia Van den Eeckhout, Department of Political Science, VUB

The Ghent World Exhibition 1913 attracted lots of waiters, cooks and *maîtres d'hôtel* who hoped to get a job in the hotel, restaurant and catering industry. They learned about these jobs from advertisements, *bureaux de placement*, the Ghent labour exchange and their personal networks. However, hotel and restaurant owners often hired too many of them and subsequently decided to dismiss them. The latter then made complaints against their former employers. The handling of such complaints by the Ghent labour court shows that the compensation they received

differed according to whether they were cooks, waiters or *maîtres d'hôtel*. *Maîtres d'hôtel* and other personnel occupying executive positions received a significantly higher compensation than cooks, who were considered as workers. Whether waiters were blue-collar workers, servants or white-collar workers remained an open question. The low level of their redundancy payments was largely due to the fact that they solely worked for tips and meals. But for workers in the hotel, restaurant and catering industry there were other forms of compensation: they misappropriated certain benefits in kind and even got organized to reap profits.

Aristides de Sousa Mendes

and the rescue of the European refugees

Rui Afonso, biographer

The German attack on the Low Countries and France, which began on 10 May 1940, resulted in an endless stream of refugees. Two million people headed for France from Belgium alone. When it became clear that the French government would strike a bargain with the Germans, large groups of refugees, including many Jews, made a last attempt to flee the European continent via Portugal. The Portuguese dictator António de Oliveira Salazar, had already issued strict guidelines for transit visa applications at the beginning of the war, in September 1939. It was, therefore, practically impossible for many categories of refugees, such as Jews, to obtain a visa. When, in the summer of 1940, the streets of Bordeaux were thronged with refugees imploring the Portuguese consul to grant them a visa, the latter willfully ignored Salazar's guidelines.

AUTEURS

Rui Afonso (°1951) is een Portugees-Canadese biograaf. Hij is auteur van het allereerste boek over Aristides de Sousa Mendes: *Injustiça: O Caso Sousa Mendes* (1990). Hij schreef ook de biografie van deze Portugese diplomaat: *Um Homem Bom* (1995). Zijn artikels en besprekingen zijn gepubliceerd in kranten, tijdschriften en wetenschappelijk bladen in Canada, de Verenigde Staten, Portugal en Frankrijk. Meestal schrijft hij over Portugese, Braziliaanse en Russische geschiedenis en cultuur.
rafonso@pathcom.com

Kim Christiaens (°1985) is doctoraal onderzoeker aan de onderzoekseenheid Moderniteit & Samenleving 1800-2000 van de subfaculteit Geschiedenis van de KU Leuven en is lid van het Leuven Centre for Global Governance Studies. Zijn onderzoek richt zich op de geschiedenis van sociale bewegingen met een internationale oriëntatie, het ontstaan van transnationale netwerken rond mensenrechten en internationale solidariteit, en *public diplomacy* tijdens de Koude Oorlog. Hij is coredacteur van onder andere *European Solidarity with Chile, 1970s-1980s* (Peter Lang, 2013) en publiceerde verschillende bijdragen in internationale tijdschriften over solidariteitsbewegingen met de derde wereld en Oost-Europa.
kim.christiaens@arts.kuleuven.be

Bert Govaerts (°1952) is documentairemaker voor Canvas en auteur van *Ik alleen! Een biografie van Albert De Vleeschauwer (1897-1971)* (Houtekiet, 2012).
bert.govaerts@skynet.be

Patricia Van den Eeckhout (°1953) doceert sociale en economische geschiedenis en politieke retoriek aan de Vrije Universiteit Brussel. Ze maakt er deel uit van de vakgroep Politieke Wetenschappen. Ze publiceerde over de sociale huisvestingspolitiek en de geschiedenis van arbeid en arbeidsrelaties, arbeidersinkomens, consumptie, reclame, vrije tijd, sociale statistieken en de historiografie van de sociale geschiedenis.
pvdeekh@vub.ac.be

*Vermogensbeheer
van vader op zoon
sinds 260 jaar*

Ontdek hoe u kunt genieten van onze expertise in
vermogensbeheer die we erfdn van Bank N gelmackers.

Wij investeren in u **delta lloyd**

Een weekendje naar
papa? Wees gerust, ook
dan zijn de fratsen van
uw schatjes verzekerd.

**Een goede woningverzekering
leeft met u mee.**

Uw P&V adviseur weet dat het leven alle kanten op kan gaan. Zo kan hij bijvoorbeeld uw **P&V Ideal Home woningverzekering** uitbreiden zodat de fratsen van uw schatjes stevig verzekerd zijn. Op deze manier denkt hij graag met u mee en zorgt hij voor oplossingen op maat van uw familie.

Voor een afspraak met de P&V adviseur in uw buurt,
bel 02/210 95 81 of surf naar www.pv.be.

P&V. Het bewijs dat verzekeren ook anders kan.

Abonneer u nu op MO* en krijg een boeiend boek cadeau!

MO* verschijnt 10 maal per jaar en is hét magazine voor wie zich interesseert in diepgravende journalistiek over globalisering, klimaat, internationale politiek en andere mondiale vraagstukken. MO* lezen is een must om op de hoogte te blijven van het reilen en zeilen van onze wereld.

Bestel nu!

Wanneer u nu een abonnement op MO* bestelt, dan krijgt u er gratis het spraakmakende boek 'De mythe van de groene economie' bij. Dit boek ontrafelt de mythe van de groene economie in al haar dimensies: van emissiehandel tot duurzaam consumeren, van bevolkingscontrole tot technologisch optimisme. Maar het tekent ook een aantal krachtlijnen uit voor een alternatief. De transitie naar een duurzame toekomst kan niet zonder diepgaande maatschappijverandering, stellen de auteurs. En zo'n verandering vraagt precies meer sociale gelijkheid, meer democratie en minder markt.

Hoe bestellen?

Surf naar www.MO.be/magazine/abonneren
bel naar 02 536 19 77 of mail naar promotie@mo.be

MO* Uw maandelijks mondiaal magazine.
www.MO.be

PRINT • digitaal drukwerk • familiedrukwerk
presentaties • brochures • ledentijdschriften
folders • jaarverslagen • **KOPIE** • cursussen
eindwerken • zelfbediening • **AFWERKING**
lijmen • wire-o® • booklet • lamineren • boren
vouwen • microperforeren • snijden • rillen
GROOT FORMAAT • posterprint • plot • plan

Kortrijksepoortstraat 216
9000 Gent

Tel. 09 224 32 06
Fax 09 224 30 32

info@copydiscount.be
www.copydiscount.be

WENST U HIER TE ADVERTEREN?

1/4 pagina - € 150 voor 4 nummers
- € 60 per nummer

1/2 pagina - € 300 voor 4 nummers
- € 120 per nummer

1/1 pagina - € 600 voor 4 nummers
- € 240 per nummer

Technische gegevens: de advertentie kan geleverd worden in hoge kwaliteits-PDF, Illustrator-, jpeg- of tiff-bestand. Opmaak: kan (gratis) verzorgd worden door de vormgever van het tijdschrift. Abonnees: 800 (België en buitenland)
Mailen naar: viviane.taeckens@amsab.be

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Prijs abonnementen en losse nummers

Particulieren: € 20

Bibliotheken en archieven: € 20

Organisaties: € 39

Buitenland: € 41

Los nummer: € 6 (excl. verzendkosten)

Rekeningnummer: IBAN: BE48 8771 0092 0227

BIC: BNAGBEBB

Als abonnee ben je ook lid van Amsab-ISG
en krijg je korting op de Amsab-publicaties.

Administratie

Abonnementen: viviane.taeckens@amsab.be

Tel.: 09 224 00 79 - Fax: 09 233 67 11

Met steun van de
Vlaamse overheid

Brood & Rozen is te koop in:

Amsab-ISG, Gent, 09 224 00 79

Marxistisch Antiquariaat Aurora,
Sint-Gillis, 0485 17 04 06

CeLT vzw, de vereniging van Culturele
en Literaire Tijdschriften uit Vlaanderen
(www.detijdschriften.be), zorgt voor
de verspreiding van *Brood & Rozen* in
volgende boekhandels:

Antwerpen

De Groene Waterman, 03 232 93 94

IMS Meir, 03 227 46 81

IMS Melkmarkt, 03 233 16 68

Standaard Boekhandel, 03 231 07 73

Brugge

De Brugse Boekhandel, 050 33 29 52

De Reyghere, 050 33 34 03

Brussel

BozarShop, 02 514 15 05

De Slegte, 02 511 61 40

Passa Porta Bookshop, 02 502 94 60

Wiels Bookshop, 02 340 00 54

Gent

International Press Store,
09 226 91 17

Limerick, 09 222 17 57

Paard van Troje, 09 330 08 83

Poëziecentrum vzw, 09 225 22 25

Visueel Media, 09 226 38 69

Walry Nieuwscentrum, 09 221 85 08

Hasselt

IMS, 011 32 52 67

Leuven

IMS, 016 65 08 80

Paard van Troje, 016 22 29 60

Plato, 016 23 03 45

Lier

Liber Mundi, 03 488 07 00

Mechelen

De Zondvloed, 015 64 03 79

Forum, 015 20 42 45

Salvator, 015 20 18 32

Oostende

New Corman, 059 70 27 24

Overijse

Standaard Boekhandel, 02 767 31 90

Roeselare

De Zondvloed, 051 62 02 64

Sint-Niklaas

't Oneindige Verhaal, 03 776 52 25

Tienen

Plato Tienen, 016 81 21 29

Vilvoorde

Standaard Boekhandel, 02 251 57 47

Nederland

Adr. Heinen, 's-Hertogenbosch,
+31 73 613 00 12

Athenaeum Nieuwscentrum,
Amsterdam, +31 20 624 29 72

De Brakke Grond, Amsterdam,
+31 20 622 90 14

IMS, Breda, +31 76 521 60 30